

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE HAC

– H. 8, 9, 10. YILLAR –

AKINCAN AKIN

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE HAC

- H. 8, 9, 10. Yıllar -

Akıncan Akın

Kitap Adı	:	Hz. Peygamber Döneminde Hac - H. 8, 9, 10. Yıllar -
Yazar	:	Akıncan Akın
Editör	:	Prof. Dr. Feyza Betül Köse
ISBN	:	978-625-7617-68-0
SAMER Yayınları	:	137
Dizgi & Kapak	:	SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Aşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 27 09

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2026

Bu kitap, “Hz. Peygamber Döneminde Hac - H. 8, 9, 10. Yıllar -” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayın halidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	8
-------------	---

- Giriş -

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI.....	12
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	20
2.1. TELBİYE.....	20
2.2. İHRAM.....	21
2.3. IZTIBÂ.....	23
2.4. HAREM.....	24
2.6. İSTÎLÂM.....	26
2.7. TAVAF.....	26
2.8. SA'Y.....	28
2.9. HUMS.....	30
2.10. VAKFE.....	34
2.11. HACCÜ'L-EKBER.....	36
2.12. REMY-İ CİMÂR.....	37
2.13. HEDY.....	38
2.14. NESÎ.....	38
2.15. UMRE.....	42

3. TARİHÎ ÇERÇEVE.....	44
3.1. HZ. İBRÂHİM'İN KÂBE'Yİ İNŞASI.....	45
3.2. İLK DAVET VE HZ. İBRÂHİM'İN HACCI.....	47
3.3. İSLÂM ÖNCESİ ARAPLARDA HAC.....	49
3.3.1. SİKÂYE VE RİFÂDE.....	52
3.3.2. HARAM AYLARA HÜRMET.....	55
3.3.3. HAC PANAYIRLARI.....	56

- BİRİNCİ BÖLÜM -
HİCRETİN 8. VE 9. YILLARINDA HAC

1. HAC EMİRLİĞİ MÜESSESESİ.....	63
2. HİCRETİN 8. YILINDA HAC.....	65
3. HİCRETİN 9. YILINDA HAC.....	67
4. HZ. ALİ'NİN TEBLİĞ GÖREVİ.....	70

- İKİNCİ BÖLÜM -
HİCRETİN 10. YILINDAKİ HAC/VEDA HACCI

1. HACCIN İSİMLENDİRİLMESİ.....	79
2. HACCIN TÜRÜ.....	80
3. HAC KARARININ ALINMASI VE MEKKE'YE YOLCULUK.....	84
3.1. ZÜLHULEYFE.....	86
3.2. MELEL.....	91

3.3. SEYYÂLE.....	92
3.4. IRKU'Z-ZABYE	93
3.5. REVHÂ.....	94
3.6. MUNSARAF.....	95
3.7. ESÂYE.....	96
3.8. ARC.....	97
3.9. LAHYÂ CEMEL	98
3.10. SUKYÂ.....	98
3.11. EBVÂ.....	99
3.12. YEMEN TEPELERİ.....	99
3.13. ERÂK	100
3.14. CUHFE.....	101
3.15. KUDEYD.....	102
3.16. USFÂN.....	102
3.17. ĞAMÎM.....	103
3.18. MARRÛ'Z-ZAHRÂN.....	104
3.19. SERÎF.....	105
3.20. ZÎTUVÂ	105
3.21. EBTÂH.....	106
4. HZ. PEYGAMBER'İN HACCI TATBÎKİ	107
5. TIRAŞ VE İHRAMDAN ÇIKIŞ.....	118
6. MEDİNE'YE DÖNÜŞ.....	120

SONUÇ	122
KAYNAKÇA	126

ÖNSÖZ

İslâm; inanç ve ibadet kavramları noktasında bütünleşik bir sistemi ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm temelli ilahi yönlendirmeler ise teslimiyet ve eylemin özünü oluşturmaktadır. Bu noktada Siyer, ilahi buyruk ile muhatap arasında köprü vazifesi görerek tebliğ ve tebyin vasfını üstlenmiştir. Hz. Peygamber'in uygulamaları Müslümanlar için yol haritası olmuştur. İslâm'ın ibadet esaslarından biri olan hac da Hz. Peygamber'in tatbiki ile tevhit temelli olarak ortaya konulmuştur.

Hac, eylem noktasında toplumsal hareketlilik ve birlikteliği sembolize eden fiili bir ibadettir. Namaz, oruç ve zekâtтан farklı olarak belirli bir mekân şartını ihtiva etmesi kitlesel hareketi zorunlu kılmaktadır. Bu yönüyle yalnızca kişiyi değil toplumu da dönüştürmeyi amaçladığını söylemek mümkündür. Ancak İslâm öncesi dönemde Hz. İbrahim'in hac öğretileri toplum tarafından tahrife maruz bırakılmıştır. Müşrikler haccın merkezi Kâbe'yi İbrahim peygamberin ortaya koyduğu ilkelerden uzaklaştırmışlardır. Ayrıca sonradan ihdas edilen ayrıcalıklı zümre, toplumsal yozlaşma ve tabakalaşmayı beraberinde getirmiştir. Kâbe'nin koruyuculuğu ve harem ehli gibi tanımlamalar ile söz konusu imtiyazlar sağlam bir zemine dayandırılmak istenmiştir.

Ataların inançlarına bağıllık ve ticarî kaygılar Cahiliye toplumunda şirk unsurunun hac ile mecz oluşunu güçlendirmiştir. Mekke ve çevresinde hac dönemlerinde düzenlenen panayırklar temelde putperest düşünce yapısının yer aldığı sistemin göstergesidir. Mekke'nin fethi ve bir yıl sonra gerçekleşen Hz. Ebûbekr'in hac emirliği, toplumsal düzeyde varlığını sürdüren Müşrik hac uygulamalarına İslâm'ın müdâhil oluş sürecinin başlangıcı olmuştur. Akabinde gerçekleşen Vedâ Haccı ile Hz. Peygamber, haccın İslâm esasları üzerine uygulanması konusunda Müslümanlara örnek olmuştur.

Tarihi perspektifte kronolojinin önemi yadsınamaz bir gerçekliktir. Olayların sebep sonuç ilişkileri ve gelişim süreçleri düşünüldüğünde zaman algısının sürekliliği ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmamız, haccın değişim ve İslâm'ın özüne dönüşüm aşamaları olarak da adlandırabileceğimiz hicrî sekiz, dokuz ve onuncu yıllardaki tarihi seyrini esas almaktadır. İlgili tarih aralığı çerçevesinde hac konusunu ele almanın İslâm öncesi dönemin tahrif kültürünü ve hac emirliği müessesesi ile başlayan dönüşüm sürecini görme noktasında isabetli olacağı kanaatindeyiz. Nitekim haccın toplumdaki yansımalarını bilmeden Hz. Peygamber'in haccını doğru anlamak mümkün değildir. Siyer kaynaklarından hareketle haccın ilgili tarihlerdeki uygulama esaslarını ortaya koymak şirk unsurlarından sıyrılıp tedricen dönüşen İslâm haccında Hz. Peygamber'in ilk ve son tatbîkini tüm yönleriyle anlamlandırmayı da mümkün kılacaktır.

Akademik araştırma yöntemi, yazım teknikleri ve alan okumaları başta olmak üzere muhtelif konularda özveri ile rehberlik edip bilgi, birikim ve tecrübelerini paylaşarak çalışma sürecime ışık tutan, ayrıca çalışmamın yayımlanmasını sağlayan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Feyza Betül Köse'ye hürmetle şükranlarımı sunuyorum. Kıymetli değerlendirme, öneri ve tashihleri ile çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. Fatih Tiyek ve Doç. Dr. Yasemin Barlak Hocalarıma müteşekkirim. Hayatımın tüm aşamalarında olduğu gibi kitabımın hazırlık sürecimde de desteğini hissedip güzel temennilerine muhatap olduğum muhterem anneme minnettarım. Uygun

Çalışma ortamı ve sağlıklı zaman yönetimi, çalışmamızda ayrılmaz bir bütününün parçalarını oluşturmuştur. Bu noktada sabır ve gayret ile yanımda olup moral ve motivasyonunu esirgemeyen kıymetli eşim Sümeyye'ye ve kızım Cemre'ye münhasıran teşekkürlerimi iletiyorum. Son olarak kitabımın yayımlanmasınıstlenen SAMER Yayınlarına müteşekkirim.

Akıncan Akın
Kahramanmaraş, 2026

- GİRİŞ -

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Özü itibariyle manevi bağlılığı ifade eden îman mefhumu, sembolik anlamda ibadetler ile pratiğe dökülmüştür. Dinî mekânları ziyaret ve kutsalın sembolü etrafındaki çeşitli ritüeller ise tarih boyunca inanç sistemlerinin ayrılmaz bir parçası halinde varlığını sürdürmüştür. İslâma göre ibadet, Allah’a bağlılık ve itaatin yanı sıra şükrün bir göstergesidir. Söz konusu bağlılık, itaat ve şükür; namaz ve oruç gibi ibadetlerde bireysel çabayı gerektirirken hac, zekât ve kurbanda toplumsal yansımalara sahip bir etki uyandırmaktadır. Hz. Peygamber’in ifade ettiği birlik ve kardeş olma anlayışına uygun olarak gerçekleştirilen söz konusu ibadetler, Müslümanları aynı dinin müntesibi ve bir bütünün parçaları oldukları algısını destekleyici niteliktedir. Her yıl farklı ırk, dil, anlayış ve kültüre sahip milyonlarca Müslüman’ın Kâbe’nin etrafında bir araya gelerek mahşeri sembolize edişleri de bu durumun somut örneklerindendir. Yalnızca uyandırdığı etki ile değil pratikteki işleyişi ile de hac, insânî ilişkilerin ön planda olduğu etkileşime açık bir eylemdir.

Çalışmamızda kişinin hayatına dokunma noktasında çok yönlü bir ibadet özelliğine sahip olan haccı, Hz. Peygamber dönemi özelinde çeşitli yönleri ile ele alacağız. İslâm’ın tebliğ ve tebyin sürecinin temelinde yer alan Hz. Peygamber, Hz. İbrâhim’den itibaren toplumda bilinen hac ibadetini Kur’ân-

1 Kerîm rehberliğinde ve tevhîd çerçevesinde aslına döndürerek kendisini dikkatle takip eden Müslümanlara öğretmiştir.

Hac, hazırlık sürecinden başlayarak geri dönüşün tamamlanmasına kadar ferdi ve sosyal yönleri olan eylemler bütünüdür. Bu sebeple Hz. Peygamber'in hac yolculuğu, insanlara haccın ilanı sonrası Medine'de toplanma, hareket etme, ihrama girme, konaklama, kurbanlık hayvanların sevki gibi konular araştırma alanımız içerisinde yer almaktadır. Attâb b. Esîd ve Hz. Ebû Bekr'in hac emirliği ile ilgili gelişmeler de yine Hz. Peygamber'in haccı ile bağlantılı olması ve Veda Haccı öncesinde vukû bulması sebebiyle incelenecektir. Bununla beraber içerdiği mesajlar itibariyle haccın İslâmî dönüşüm sürecinde önemli bir dönüm noktası olan Berâe sûresinin nüzûlü ve Hz. Ali'nin mübelliğ olarak görevlendirilmesi başlıkları ele alınacaktır. Ayrıca Kâbe'nin îmar ve inşası, İslâm öncesi dönemde hac, haccın tarihi, Câhiliye Araplarının hac uygulamaları, Kur'ân-ı Kerîm'de hac emri, ilk hac kabileleri gibi pek çok başlık da asıl konumuzun tarihî zeminini oluşturmak amacıyla çalışmamız içerisinde detaylandırılacaktır.

Araştırmamıza konu olan hac, farklı disiplinler tarafından çeşitli yönleri veya muhtelif başlıkları özelinde incelenmiş olsa da siyer kaynaklarına dayalı müstakil bir çalışma halinde ele alınmamıştır. Bu noktada araştırmalarımıza ilk dönem siyer kaynaklarını temel alıp inceleme alanımızın sınırlarını çizerek başladık. Mevcut rivâyetleri, önceden belirlediğimiz içerik başlıklarına uygun olarak tasnif ettik. Anlatılar arası olay örgüsünün bütünlüğünü korumak amacıyla bölümlerin arka planında zaman algısını önceledik. Metinleri incelerken sosyal düzen, coğrafi konum, düşünce yapısı gibi çeşitli etmenleri de göz önünde bulundurduk. İçeriğin oluşturulmasında olay akışına dikkat ederek bütüncül ve kronolojik bir metin sunmaya özen gösterdik.

Hz. Peygamber'in haccını sosyal bağlamından koparmadan incelemeye gayret ederken anakronizmden kaçınmaya özen gösterdik. Klasik eserlerden derlediğimiz rivâyet malzemesini, güncel siyer kaynakları ve makalelerini de inceleyerek zenginleştirdik. Hz. Peygamber'in hacca niyeti akabinde

Medine'den hareket etmesi ile başlayıp Mekke'ye ulaşınca kadar devam eden yol güzergâhını da güncel uydu haritaları çerçevesinde tespit edip görseller halinde sunduk.

Çalışmamız giriş bölümü ile başlayıp konu sıralamasına göre tasnif ettiğimiz üç ana başlık altında devam etmektedir. Giriş bölümünü üç alt başlık altında ele aldık. Öncelikle araştırma yöntem ve kaynaklarımız hakkında açıklamaları derledik. Akabinde kavramsal çerçeve üzerinde durup hac ile ilintili kelimelerin tespit ve açıklamalarını yaptık. Hz. Peygamber döneminde haccın uygulanışının anlaşılabilmesi, ne gibi değişiklik ve devamlılıkları içerdiğinin tespiti için, onun tarihî arka plan bilgisini edinmek zorunludur. Bu nedenle tarihî süreç kısmında Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi îmarı, ilk davet ve İbrâhimî haccın uygulanması ile Cahiliye Araplarında hac ritüellerini hakkında bilgi sunduk. Haccın başlangıç noktası olması münasebetiyle Hz. İbrâhim'in haccı ve zaman içerisinde şirk unsurları eklenerek ortaya çıkan Câhiliye haccı, araştırma sahamızın iki önemli adımını oluşturmaktadır.

İkinci bölümde hicretin 8. ve 9. yıllarındaki hac ibadetlerini inceledik. Burada öncelikle hac emirliği müessesesini ele aldık. Akabinde hicretin sekizinci yılında Mekke vâlisi olarak tayin edilmesine rağmen Müslümanların haccını yöneten Attâb b. Esîd'i hac emirliği bağlamında inceledik. İkinci bölümün diğer alt başlığında ise hicretin dokuzuncu yılında Hz. Ebû Bekr tarafından yönetilen haccı irdeledik. Ayrıca Hz. Ebû Bekr'in yola çıkmasının ardından Berâe sûresini tebliğ ile görevlendirilen Hz. Ali ve yüklenmiş olduğu misyonu ele aldık. Bu başlıkta ilgili tebliğ görevini Hz. Ali'nin imâmeti konusunda dayanak gösteren Şii düşünceye de değindik.

Üçüncü bölümü Hz. Peygamber'in iştiraki ve geniş katılım ile gerçekleşen Veda Haccı'na ayırdık. İlgili bölümün ilk alt başlığında haccın isimlendirmeleri hakkında girizgâh mâhiyetinde açıklamalar yaptık. Akabinde sahabilerden gelen pek çok farklı rivâyete konu olan Hz.

Peygamber'in hangi haccı uyguladığına dair tartışmalara değindik. Nihâyetinde ise Hz. Peygamber'in hac kararını alması, yol güzergâhları, konaklama noktaları, haccın uygulanışı, hac türü ve veda hutbesi gibi pek çok başlığı üçüncü bölümde ele aldık. Konunun metin ile sınırlı kalmasının önüne geçebilmek ve mekân tasavvurunu güçlendirmek amacıyla muhtelif kaynaklardan elde ettiğimiz veriler ışığında yol güzergâhındaki konaklama noktalarını görsellerle destekleyerek sunduk. Buna göre Hz. Peygamber'in yol güzergâhı klasik dönem siyer kaynaklarını esas alınarak inceledik ve güncel harita üzerinde tespit ederek çalışmamızın ilgili bölümlerine yerleştirdik.

Siyer rivâyetlerinin esas odaklandığı hâdiselerin Hz. Peygamber ve onun etrafında gelişen olaylar olması nedeniyle hicretin sekiz ve dokuzuncu yıllarındaki haclara dair rivâyetler, Hz. Peygamber'in katıldığı onuncu yıl haccına kıyasla çok daha azdır. Bu duruma hadis ve fıkıh literatürünün Hz. Peygamber'in söz ve fiilleriyle daha çok ilgilenmekte oluşu eklendiğinde İslâmi literatürde onuncu yıl haccına ilk ikisinden daha fazla yer verilmesinin arkasındaki neden ortaya çıkmaktadır. Rivâyet ve eserlerdeki bu durumun tezimize yansımaları ise, sekiz ve dokuzuncu yıllara ilişkin olarak inşa ettiğimiz metnin hacminin, onuncu yıla tahsis ettiğimiz bölümden bariz bir şekilde az oluşu ve ilk iki haccın ayrıntılarına daha kısıtlı yer vermemiz şeklinde olmuştur. Dolayısıyla tez bölümlerinin hacmindeki bu farklılık, tezin odak noktasının onuncu yıl haccı olmasından değil, tamamen eldeki verilerin durumundan kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızın kaynak çerçevesi, ilk dönem siyer eserlerinden oluşmaktadır. Her ne kadar hadis literatüründe konumuza dair rivâyet malzemesi bulunsa da hadis kaynaklarının doğası gereği, rivâyetlerin birbirinden bağımsız ve kopuk olmaları, kronolojik ve tematik bütünlüğün bulunmaması nedeniyle bu kaynakların temel alınarak bütüncül bir tarihî anlatıma ulaşılması mümkün değildir. Siyer kaynakları ise anlatımda kronolojik boşluk bulunmamasını hedeflemeleri sayesinde tam bir anlatıma ulaşmışlardır. Dolayısıyla siyer eserlerinden hareketle ele alınan konumuzun

başından sonuna izlenmesi mümkün hale gelmiştir. Bu kaynaklardaki metinlerin desteklenmesi, açıklanması, sıhhat durumunda olabilecek sorunların giderilmesi gibi ihtiyaçlar hasıl olduğunda ise, ilgili meselenin hadis rivâyetleri başta olmak üzere farklı kaynaklara müracaat ederek çözülmesi mümkündür.

Erken dönem siyer kaynakları arasında kronolojik açıdan ilk sırada olmamakla birlikte hac konusunu en ayrıntılı aktaran eser, Vâkıdî'nin (207/823) *Kitâbu'l-Meğâzî*'sidir.¹ Allah Resulü'nün hacca gitmeye niyetlenmesinden başlayarak Medine'ye ulaşmasına kadarki tüm süreç bu eserde aktarılırken, mekânlar, sahabe arasında yaşanan hâdiseler, farklı yorum ve kanaatler hakkında da bilgi verilmiştir. Ele alınan mesele ile ilgili birden fazla rivâyet olması durumunda müellif, bunları da zikrederek kendi tercihini belirtmiştir.

Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail'in Kâbe'yi inşası sonrası hacları, Mekkeli Müşriklerin bu ibadeti tahrifleri ve Hz. Peygamber'in haccı gibi başlıklarda ise ilk siyer kaynaklarından İbn İshak'ın (151/768) *Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî*'si,² İbn Hişâm'ın (218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si,³ öncelikli başvuru eserlerimiz olmuştur. İbn Sa'd'ın (230/845) *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*'i⁴ ve Belâzûrî'nin (279/892-93) *Ensâbu'l-Eşrâf*'i⁵ de ağırlıklı olarak siyer bölümlerinde konuyu ele almışlardır. Mezkûr müelliflerin eserlerinde yer verdikleri biyografilerde de zaman zaman konumuza ilişkin rivâyetler

¹ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Meğâzî*, ed. Marsden Jones (London: Oxford University Press, 1966).

² İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kureşî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, ed. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dar Al Fikr, 1978).

³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el-Hımyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Beyrut/Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2009).

⁴ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2002).

⁵ Belâzûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ, *Kitâbu'l-Ensâb*, ed. Süheyl Zekkâr - Riyâz Zerkî (Beyrut: Dar Al Fikr, 1996).

bulmak mümkündür. Taberî'nin (310/923) *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*'u⁶ da zengin rivâyet aktarımı ile çalışmamıza katkı sağlarken, Ya'kûbî'nin (292/905) *Târîhu'l-Yakûbî'si*⁷ de önemli tarih kaynaklarımızdandır. Büyük ölçüde Taberî ile aynı içeriğe sahip olan İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh'i*,⁸ ve İbn Kesîr'in (774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*⁹ gibi eserlerden de Taberî de bulunmayan bazı rivâyetleri ihtiva etmeleri nedeniyle faydalandık. Söz konusu eserler metnin ana çerçevesinin belirlenmesi noktasında kılavuzluk etmişlerdir.

Hac yolculuğu sırasında zikri geçen mekânlar ve Hz. Peygamber'in yol güzergâhlarının ayrıntılı tasvirine ulaşabilmek için coğrafya ve şehir tarihi içerikli eserlere sıklıkla müracaat ettik. Ezrâkî'nin (250/864) *Ahbâru Mekke'si*¹⁰ başta olmak üzere Mekke şehir tarihlerinin İslâm öncesi hacle alakalı içerdikleri zengin malumattan yararlandık. İbn Habîb'in (245/860) *el-Münemmak fî ahbâri Kureys'inin*¹¹ de benzer içeriğe sahip olduğunu belirtmeliyiz. Hamevî'nin (626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı¹² coğrafi eser olarak önemli başvuru kaynaklarımızdan olmuştur. Mekke ve Medîne şehir tarihleri olan İbn Zebâle'nin (199/814) *Ahbârü'l-Medîne'si*,¹³ İbn Şebbe'nin (262/876)

⁶ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî* (Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 2009).

⁷ Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer, *Târîhu'l-Yakûbî* (Beyrut: Dar Sâder, 1995).

⁸ İbn Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut/Lübnan: Darul Kütübil İlmiyye, 1987).

⁹ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureysî, *el-Bidâye ve' n-Nihâye* (Beyrut/Lübnan: Dar Al Fikr, 1358).

¹⁰ Ezrâkî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke*, ed. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut/Lübnan: Dar'ul Endülüs, 1983).

¹¹ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye el-Hâşimî, *el-Münemmak fî ahbâri Kureys*, ed. Hurşîd Ahmed Fârik (Beyrut: A'lam Al-Kutub, 1985).

¹² Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dar Sâder, 1995).

¹³ İbn Zebâle, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Hasen, *Ahbârü'l-Medîne* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2007).

Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere'si,¹⁴ el-Fâkihî'nin (278/891) *Ahbâru Mekke'si*,¹⁵ el-Fâsî'nin (832/1429) *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm'*¹⁶ gibi eserlerden de başta İslâm öncesi hac ve coğrafi bilgiler olmak üzere çeşitli alanlarda istifade ettik.

Siyer kaynaklarından hareketle oluşturulan genel çerçeveyi zenginleştirebilmek amacıyla hadis ve tefsir türü eserlerden de faydalandık. Buna göre hadisler için Kütüb-i Sitte başta olmak üzere temel kaynaklara başvurduk. Tefsir kaynakları olarak ise Mukâtil b. Süleymân'ın (150/767) *et-Tefsîrü'l-Kebîr*,¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (310/923) *Câmi'u'l-beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*,¹⁸ İbn Ebî Hâtim'in (327/938) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Zemahşerî'nin (538/1144) *el-Keşşâf*,¹⁹ Kurtûbî'nin (671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*,²⁰ isimli eserlerinden faydalandık. İlgili başlıklar ile bağlantılı olarak ele aldığımız Kur'ân-ı Kerîm meâlleri için ise Diyanet İşleri Başkanlığının Kur'ân-ı Kerîm Meâlî'ne²¹ başvurduk.

¹⁴ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, ed. Fahim Muhammed Şaltût (Cidde: Habib Mahmud Ahmed Bey, 1399).

¹⁵ Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Ahbâru Mekke*, ed. Abdülmelik bin Abdullah bin Duhaish (Beyrut: Dar'ul Hadar, 1994).

¹⁶ Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed, *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm* (Kuveyt: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 2000).

¹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut/Lübnan, Müessesetü-t-Târîhu'l Arabiyye, 2002).

¹⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an Te'vîli'l-Kur'ân* (Mekke: Dâr'u-Terbiye ve Tûrâs, 2000).

¹⁹ İbn. Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. İdrîs, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm müseneden anî'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*, ed. Es'ad Muhammed Tayyib (Riyad/Mekke: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1997).

²⁰ Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006).

²¹ *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).

Kavramsal çerçeveyi oluştururken Halil b. Ahmed'in (175/791) *Kitâbü'l-Ayn*,²² İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (400/1009) *Tâcü'l-Luga*,²³ Rağıb el-İsfahânî'nin (400/1010) *Müfredât*,²⁴ Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) *Kâmûsü'l-Muhît*,²⁵ Zebîdî'nin (1205/1791) *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*²⁶ ve Şemseddin Sâmî'nin (1850-1904) *Kâmûs-ı Türkî*,²⁷ isimli sözlüklere müracaat ettik. Bu kavramları detaylandırabilmek amacıyla Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, The Encyclopaedia of Islam ve The Encyclopedia Britannica gibi ansiklopedilerden faydalandık.

Hız. Peygamber'in hac güzergâhı ve çeşitli yerlerin tarifi yapılırken uzunluk birimi olarak kilometre parametresi esas alınmıştır. Metinlerin orijinal nüshalarında dönemin şartları gereği mesafeleri ifade etmek üzere kullanılan mil kavramı, güncel uzaklık tanımlama birimi olan kilometreye göre yeniden hesaplanmıştır. Buna göre 1 mil yaklaşık 1,6 kilometrelik mesafeye tekabül etmektedir.²⁸

²² Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Amr el-Ferâhîdî *Kitâbü'l-Ayn*, ed. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerâî (Mektebetü'l-Halêl, ts.).

²³ Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1987).

²⁴ İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Râğıb *el-Müfredat fi garîbi'l-Kurân*, ed. Ebûl Kâsım Hüseyin b. Muhammed (Beyrut: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 2009).

²⁵ Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-muhît ve'l-kabesü'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min lugati'l-Arab şemâtît* (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2005).

²⁶ Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcü'l-arûs* (Kuveyt: Dâr'ül Hidâye, Dâr'ül İhyâi't-Terâs, 2001).

²⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Der Saâdet, 1317).

²⁸ <https://www.metric-conversions.org/tr/uzunluk/kilometre-mil.htm>, ts.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Haccın uygulanış aşamalarına bağlı olarak çeşitli anlamlar ihtiva eden birçok kavram bulunmaktadır. Çalışmamızın hemen başında söz konusu kavramları; birbirleri ile bağlantıları, zaman ve mekân mefhumu çerçevesinde anlam çeşitlilikleri, literatüre yansımaları gibi farklı noktalardan ele alacağız Haccın birbiri ile ilintili çeşitli uygulamaları bünyesinde barındırıyor olması bütünü oluşturan parçaların doğru anlaşılmasını gerekli kılmaktadır.

2.1. TELBİYE

Sözlükte “cevap vermek, çağrıya muhatap olarak daveti kabul etmek, icâbet²⁹, emre âmâde ve emri ifâya hazır olmak”³⁰ gibi anlamlara gelmektedir.³¹ Terim olarak “Haccın gerekliliklerinden biri olarak görülen ve herkesin duyabileceği şekilde ifade edilen cümleler” olarak tanımlanmaktadır.³² Hac süresince uygulamalara iştirak noktasında ve ihrama girildiği andan itibaren her durumda tekrarlanması tavsiye edilmiştir. Kişinin normalden biraz daha yüksek bir sesle en az bir defa söylemesi gerekli görülmüştür.³³ Müşriklerin tavaf esnasındaki telbiyeleri “Allah’ım! Bu birdir. Eğer o tam ise Allah’ın onu tam yapmasıyla tamdır ve Allah da onu tam yapmıştır. Allah’ım eğer mağfiret edecek olursan herkese mağfiret et. Zira senin hangi kulun günahsız olabilir ki?” şeklindedir.³⁴ Ayrıca onlar telbiyelerinde önce Allah’ın birliğine vurgu yapıp ardından şirk unsurlarını katarak şöyle demişlerdir: “Senin davetine icabet ediyorum. Senin şerikin yoktur. Ancak senin bir şerikin vardır; sen ona ve onun sahip olduklarına

²⁹ Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suuni'l-İslâmiyye, “Telbiye”, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye'* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suuni'l-İslâmiyye, 1988), 13/260.

³⁰ Arent Jan Wensinck, “Telbiye”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978), 12/147.

³¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dar Sâder, 1414) 1/283.

³² Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, 433.

³³ İbn Hazm, *Muhallâ*, 5/81.

³⁴ İbn İshâk, *es-Sîre*, 96-97.

mâliksin.”³⁵ Şirk unsurlarından tamamen arındırılmış ve asıl hac münâdisine uygun olarak ifade edilen telbiye ise Hz. Peygamber tarafından şu şekilde söylenmiştir:³⁶

لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ إِنَّ الْحَمْدَ ، لَكَ وَالْيَعْمَةَ وَالْمُلْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ

Câhiliye Arapları vakfe yapmak üzere Müzdelife’ye gittiklerinde Güneş doğmadan oradan ayrılmıyor, orada bulundukları sırada da “Aydınlan Ey Sebir, koşalım!” diye sesleniyorlardı.³⁷ Câhiliye döneminde insanların ataları ve geçmiş yaşantıları ile övünme gelenekleri haclarına da yansımıştı. Nitekim onlardan biri muarref’e geldiklerinde yüksekçe bir tepenin üzerine çıkarak babasından, atasından ve onların yaptıklarından bahsederdi.³⁸ Kur’ân-ı Kerim’de bu davranışın yanlışlığı vurgulanmakta ve asıl anılması gerekenin Allah olduğu “Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha da güçlü bir şekilde Allah’ı hatırlayın!”³⁹ şeklinde ifade edilmektedir.

2.2. İHRAM

Hac ve umre niyetiyle mîkat sınırları dahilinde uyulması gereken kuralları ifade eden ihram, kelime anlamı olarak Râgıb el-İsfahânî tarafından “haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, ilâhî veya beşerî açıdan yasaklanan şey”⁴⁰ olarak açıklanmaktadır. Ayrıca “sevdirmemek, saygın kılmak, engellemek, dokunulmaz olmak, mahrum kalmış”⁴¹ gibi anlamları da ifade etmektedir.

İhram kavramı hem hac süresince uyulması gereken kuralları tanımlamak hem de izar ve ridâdan oluşan dikişsiz elbiseyi ifade etmek için

³⁵ İbn İshâk, *es-Sîre*, 129.

³⁶ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/194.

³⁷ İbn İshâk, *es-Sîre*, 76

³⁸ İbn İshâk, *es-Sîre*, 98.

³⁹ Bakara 2/200.

⁴⁰ İsfahânî, *Müfredat* 1/150.

⁴¹ Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, ed. Ahmet Selim Okuyan (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 241-242.

kullanılmıştır.⁴² Nitekim Kâmûs-ı Türkî’de ise “yün, pamuk veya keten türü kumaştan imal edilen dikişsiz elbise, çarşaf ve yere serilen havlu” olarak tanımlanır.⁴³ Mikât mahallinde telbiye ile giyilen ihram aynı zamanda haccın kendine özgü kurallarının da başlangıcının sembolü olmuştur.⁴⁴ İhram elbisesi ile eşitlik ve teslimiyet gibi kavramlar vurgulanırken, ihram kuralları ile Allah’ın emir ve yasaklarına uygun hac ibadeti ifa edilmiştir. İhram, maddi ve manevi açıdan iki yönlü bir bütünlük içerisinde haccın yerine getirilmesine zemin hazırlamıştır.

İslâm âlimlerinin çoğunluğun görüşü ihrama girmeden önce guslederek yıkanmanın gerekli olduğu yönündedir.⁴⁵ Ayrıca Hanefi fakihler ihramda niyeti gerekli bir hususiyet olarak görmüşlerdir.⁴⁶ İhramlının durumu ve kendisine helal haram olan konular hususunda güzel koku sürülmek ön plana çıkan başlıklardan biridir. İhramda güzel koku sürülmek ile ilgili dikkat edilmesi gereken nokta ise zamandır. İhramın başlangıcında koku sürmekte herhangi bir beis görülmemekle birlikte ihrama girdikten sonra güzel koku sürülmek hoş karşılanmamıştır.⁴⁷ İhrama girerken dönemin şartları gereği bulunabilecek olan galya ve amber gibi güzel kokuları kullanmak ise tavsiye edilmiştir.⁴⁸ İhrama girdikten sonra güzel koku sürülmenin hoş

⁴² Polatoğlu, Enver. “Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (2022), 124.

⁴³ Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, 77.

⁴⁴ Erul, Bünyamin - Keleş, Ekrem, *Haccı Anlamak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 26.

⁴⁵ İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Dar'ul Hadîs, 2004), 2/102; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-Muhallâ* (Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1988), 5/68.

⁴⁶ Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi fî tertîbi's-şerâi* (Kahire/Mısır: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1328), 2/163.

⁴⁷ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Mebûsût* (Beyrut/Lübnan: Dar'ül Marife, ts.), 4/4.

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 5/68.

karşılanmaması, Hz. Peygamber'in "Hacı, dağınık ve tozludur"⁴⁹ hadisi ile desteklenmektedir. Buna göre "güzel koku dağınıklığın zıddıdır" çıkarımından hareketle koku sürülmek iyi görülmemiştir. Ayrıca devesinin üzerinde vefat eden ihramlı kimse için Hz. Peygamber'in, "Başını örtmeyin, güzel koku getirmeyin. Çünkü o kıyamet günü telbiye getirerek diriltilecektir"⁵⁰ hadisi söz konusu görüşü desteklemektedir. Hz. Peygamber'in, "İhramdaki hacı fesleğen koklar, aynaya bakar ve yediği şeylerle kendini ödüllendirir"⁵¹ hadisi de benzer anlama sahiptir.

2.3. IZTIBÂ

Umre ve hac ibadetini ifa etmek üzere giyilen ihramda, ridânın bir ucunun sağ omuz altından geçirilip sol omuz üstüne atılmasıdır. Böylece sağ omuz ve sağ kolun açıkta bırakılması hedeflenmiştir.⁵² Ayrıca ıztibâ ile fiziksel anlamda güçlü ve sağlıklı görülmek⁵³, böylelikle Müşriklerin Müslümanları hedef almasının önüne geçilmek istenilmiştir.⁵⁴ Bu giyinme şekli için koltuk altı örtüsü anlamında tebbüd sözcüğü de kullanılmıştır.⁵⁵ Elbiseye bürünmek⁵⁶ anlamında da kullanılan ıztibâ ile Hz. Peygamber, tavaf esnasında Müslümanlara kolaylık sağlamak istemiştir.⁵⁷

⁴⁹ Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eşas es-Sicistânî el-Ezdî, *Kitâbu Mesâilu'l İmâm Ahmed Rivâyeti Ebû Dâvud es-Sicistânî*, ed. Ebû Mu'adh Tarık ibn Avdullah ibn Muhammed (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999), 175; Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* (Kuveyt: Dar Asfâr, 2022), 2/607; el-Kâsânî, *Bedâ'î*, 2/189.

⁵⁰ Nesâî, "Hac", 24 (No. 239); İbn Mâce, "Hac", 25 (No. 203).

⁵¹ Buhârî, "Gusûl", 5 (No. 23); Müslim "Hac", 15 (No. 52).

⁵² Salim Ögüt, "İztibâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 19/224.

⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/125.

⁵⁴ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Der Sâder, 1414), 13/453.

⁵⁵ Bağdâdî, Ebû Ubeyd el-Kasım, "Garîbu'l-musannef", *Medîne İslâm Üniversitesi Dergisi* 2, 431.

⁵⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *el-Cerâsîm*, ed. Muhammed Casim El-Hamidi (Vezâratü's-Sekâfeti, Dimeşk, 1/303).

⁵⁷ Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî es-San'ânî el-Yemenî, *Neylû'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr* (Vezâratü'l-Evkâfî's-Suûdiyye, 2014), 5/44.

2.4. HAREM

Sözlükte anlamı “yasaklanan, engellenen, mahrum bırakılan, korunan”dır.⁵⁸ Terim anlamı olarak ise “Hz. Peygamber’in sınırlarını belirlediği ve ancak belirli kuralları yerine getirenlerin dahil olabildiği kutsal mekân” demektir.⁵⁹ Bitkiler ve canlılara zarar vermenin yasak oluşu sebebiyle “haram” kelimesi ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. İhram kelimesi ile aynı kökten türeyen harem, “saygınlık”⁶⁰ anlamında Beytü’l-harâm, Beledü’l-harâm, Meş’ar’ul-harâm, Şehru’l-harâm ve Mescid’ül-harâm tamlamalarını oluşturmaktadır. Belirli bölgelere kutsallık mefhumu atfederek iltimas ve ihtimam gösterilmesi, genel anlamda inançların ayrılmaz bir parçası olmuştur. İlgili davranışın sebebi Yaratıcı’nın kendilerince mukaddes kabul ettikleri bölgelerde kişiye tecelli ettiği düşüncesidir.⁶¹ Ancak İslâm akâidine göre Harem’in şrefi, tecelli ve tekâmül ile değil Allah’ın mukaddes kılması sebebiyledir.

Kur’an-ı Kerim’de yer alan, “*Seninle doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız diyorlar. Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurunda değildir.*”⁶² ve “*Görmezler mi ki, çevrelerindeki insanlar durmadan yerinden koparılıp götürülürken biz (Mekke’yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışsızdır! Hâlâ asılsız şeylere inanıp Allah’ın nimetine karşı nankörlük mü edecekler?*”⁶³ âyetleri harem kavramının doğrudan Mekke’yi tanımlamak üzere kullanıldığını göstermektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber’in kabrinin de bulunduğu Medîne ile Mekke’ye Haremeyn-i Şerifeyn denilmiş

⁵⁸ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 31/452.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 12/122.

⁶⁰ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, 241.

⁶¹ Salim Ögüt, “Harem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/127.

⁶² Kasas 28/57.

⁶³ Ankebût 29/67.

ayrıca Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Kudüs şehri de süreç içerisinde harem kabul edilmiştir.

2.5. TERVİYE GÜNÜ

Haccın rükünlerinin uygulanmaya başlandığı Zilhicce ayının sekizinci günüdür. Kelime anlamı olarak “aklını kullanmak, düşünmek, sulamak ve suya doymak”⁶⁴ demektir. Râzî ise onu, “akıl muhakemesi ve su vermek” olarak açıklamış ve her iki anlamı da kendi içerisinde üç farklı şekilde yorumlamıştır. Buna göre “akıl muhakemesi” tanımlaması için şu yorumlamaları yapmıştır: Hz. Âdem'in Kâbe'yi inşasından sonraki tefekkür süreci, Hz. İbrâhim'in terviye gecesi gördüğü rüyanın mahiyetini düşünmesi ve Mekkelilerin Arafat'ta okumayı planladıkları duaları düşünmeleri.⁶⁵

Kelimenin “sulama” anlamından hareketle de üç görüş ileri sürmüştür. Bunlar: Mekke halkının hac için gelecek olan insanlara ve yanlarında getirmiş oldukları hayvanlarına su vermeleri, Arafat'a çıkarken yanlarında su götürmeleri ve Allah'ın rahmeti ile alakalıdır. Günahkâr kimsenin Allah'ın rahmetine sığınması, susuz kalan birinin suyu bulduğunda gösterdiği şevk ve iştiyâke benzetmiştir.⁶⁶ Dönemin şartları ve coğrafi konum gereği suya ulaşma zorluğu düşünüldüğünde kelimeye verilecek anlamın doğrudan faydaya yönelik olması daha isabetli görülmektedir. Buna göre terviye kelimesi için tercih edilecek anlam, Mekkelilerin hac ritüellerinde ihtiyaç duyacakları suya hazırlık yapmaları şeklinde olmalıdır. Hz. Peygamber de terviye gününün önemine binâen oruçlu olmanın ehemmiyetini vurgulamıştır.⁶⁷

⁶⁴ Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Es-Sıhah Tacü'l- Lûga ve Sıhâhü'l- Arabiyye*, ed. Ahmed Abdel Ghafour Attar (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 6/2364; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 347; Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dâr'ü İhyâi't-Terâsi'l-Arabiyye, 1420), 5/324.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 5/325.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 5/325.

⁶⁷ Buhârî, “Savm”, 30 (No. 67); Müslim, “Sıyâm”, 13 (No. 175); Nesâî, “Sıyâm”, 22 (No. 232).

2.6. İSTİLÂM

Hacerülesved'i selamlamak niyetiyle dokunmak, öpmek ve elleri havaya kaldırmak, istilâm olarak isimlendirilmiştir.⁶⁸ İstilâmı İslâm öncesi dönemde Müşrikler de hac ve umrede uygulamışlardır.⁶⁹ Hz. Peygamber de tavaf esnasında Hacerülesved'in yanına geldiğinde istilâm ederek dua etmiş ve Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler okumuştur.⁷⁰ Hz. Ömer ve Abdurrahman b. Avf'a burası ile ilgili çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.⁷¹ Buna göre Hz. Peygamber: "Ey Ömer! Sen güçlü bir adamsın. Eğer Hacerülesved'in etrafını تنها bulursan istilâm et. Değilse Hacerülesved'e ulaşmak için insanlara omuz vurma. İnsanları rahatsız etme, sen de rahatsız olma!"⁷² ikazını yapmıştır. Tavaf esnasında izdihamı önleyebilmek adına uzaktan istilâm yapılabilmektedir. Hacrü'l-Esved'e gösterilen saygı ve ihtimam ile ilgili Hz. Ömer'in, "Allah'a andolsun ki senin zarar veya fayda vermeyen bir taş olduğunu biliyorum; eğer Resûlullah'ı seni istilâm ediyor görmeseydim ben de seni istilâm etmezdim" dediği bilinmektedir. Buradan hareketle de istilâmın haccın bir rûknü gibi görülmemesi gerektiği söylenebilir.

2.7. TAVAF

Kelime anlamı olarak "dolaşmak"⁷³ fiili ile karşılık buluyor olsa da Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımları itibariyle anlam zenginliği olan bir kavramdır. Âyetlerin mesajına uygun olarak "Gelip çatmak,⁷⁴ yürümek

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/298.

⁶⁹ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/322.

⁷⁰ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1097.

⁷¹ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1098.

⁷² Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1098.

⁷³ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, 1/834; Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, 901.

⁷⁴ Kalem 68/19.

sûretiyle gidip gelmek,⁷⁵ tavaf etmek,⁷⁶ vesvese,⁷⁷ belâ, tufan, kasırga,⁷⁸ grup”⁷⁹ gibi çeşitli anlamları ihtiva edebilmektedir.⁸⁰ Terim olarak ise Hacerülesved’den başlayıp Kâbe’nin etrafında saat yönünde yedi defa dönmek demektir.⁸¹ Safâ ile Merve tepeleri arasında yürümek literatürde sa’y olarak ifade ediliyor olsa da Kur’ân-ı Kerîm, bu yürüyüşü de tavaf⁸² olarak ifade etmektedir.⁸³ Kâbe’nin etrafındaki her bir dönüş ve Safa ile Merve arasındaki her gidiş geliş ise “şavt” olarak tanımlanmaktadır. Mekke şehrinin “Bekke” olarak isimlendirilmesinin de tavaf esnasında insanların birbirleri münakaşaları sebebiyle olduğu nakledilmektedir.⁸⁴ Kudûm tavafı,⁸⁵ ziyaret tavafı, veda tavafı, umre tavafı, tahiyyetü’l-mescid tavafı, tatavvu tavafı, adak tavafı ve tahallül tavafı olmak üzere farklı tavaf çeşitleri bulunmaktadır.⁸⁶

Tavafın şekilsel olarak çeşitli milletlerde ve inançlarda mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; Antik Yunan’da “Dionysian” adı verilen kutlamalarda kutsalın etrafında dans edilerek dönülmekteydi.⁸⁷ Antik Roma’da “Lustratio” arınma törenlerinde meşaleler ve kurbanlık hayvanlar

⁷⁵ Rahmân 55/44, Bakara 2/158.

⁷⁶ Bakara 2/125, Hacc 22/29.

⁷⁷ A’râf 7/201.

⁷⁸ Ankebût 29/14, Kalem 68/19.

⁷⁹ Nûr 24/2.

⁸⁰ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, 537-538.

⁸¹ Salim Ögüt, “Tavaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/178-179.

⁸² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/296; Zebidî, *Tâcü’l-arûs*, 13/130.

⁸³ “Safâ ile Merve Allah’ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah’ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir.” Bakara 2/158.

⁸⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 5/285.

⁸⁵ Kişinin Kâbe’yi ilk defa gördüğünde gerçekleştirdiği tavafa verilen isimdir. Namazdaki iftitah tekbiri ile aynı minvalde değerlendirilerek mutlaka yerine getirilmesi gereken vacip bir ibadet mahiyeti kazanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Serahsî, *Mebsût*, 4/34.

⁸⁶ Salim Ögüt, “Tavaf”, 40/178-180.

⁸⁷ Papaioannou, Christina - Georgios, “The role and significance of dance in the Dionysian Mysteries”, *Studies in Physical Culture and Tourism* 19/2 (2012), 71.

ile birlikte müzik eşliğinde dairesel hareketler sergileniyordu.⁸⁸ Konfüçyüsçülükte ölmüş aile büyüklerinin ruhlarının ev ya da mezarın etrafında dolaştığına inanılırken,⁸⁹ Cayinizm'de "tirthanka" adı verilen heykeller etrafında ritüeli bulunmaktadır.⁹⁰ Yine, geleneksel Afrika dinlerinden olan Dinka inanışında ölen kimsenin, mezarın etrafından döndüğü inanışı da kutsalın etrafında dönme ritüeline örnek gösterilebilir.⁹¹ Hinduizmde "pradakshina" olarak adlandırılan tavaf, belirli nesneler etrafında saat yönünde dönmeyi ifade etmektedir. Öyle ki bu eylem kimi zaman yaklaşık altmış kilometrelik güzergâha sahip bir şehrin etrafında dönmek sûretiyle de gerçekleştirilebilmektedir.⁹² Sihizm'de düğün törenlerinde çiftin etrafında dört tur dönerek ilahi metin okuma geleneği de tavaf mefhumunun bir başka yansımasıdır.⁹³ Katoliklerde kutsal kalıntıların veya dinî sûretlerin etrafında dönmek ise "circumambulation" kavramı ile ifade edilen tavafın bir örneğidir.⁹⁴

2.8. SA'Y

Safâ ile Merve Tepeleri arasında dört gidiş ve üç gelişten oluşan toplam yedi turluk hareketi ifade etmektedir.⁹⁵ İki tepe arasında yaklaşık üç yüz metre mesafe bulunmaktadır. Buna göre sa'y ibadeti toplam iki bin beş yüz

⁸⁸ Linderski, J. "Lustration", *Oxford Classical Dictionary* (Oxford University Press, 2016).

⁸⁹ Küçük, Abdurrahman vd, *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 77.

⁹⁰ Küçük vd, *Dinler Tarihi*, 210.

⁹¹ Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, ed. Hüseyin Kahraman (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 1/81.

⁹² Vigneshwar Bhat, "The significance of Pradakshina- An outline", *Journal of Veda Samskrita Academy* 1 (2022), 39; T. Setyani, "Heritage of hindu-buddhist thought: pradaksina and prasavya perspective in tantu panggelaran text", *2nd Workshop on Language, Literature and Society for Education* (European Alliance for Innovation (EAI), 2018), 7.

⁹³ Opinderjit Kaur Takhar, "Issues of Identity among the Valmiki and Ravidasis in Britain: egalitarian hermeneutics from the Guru Granth Sahib", 2008, 9.

⁹⁴ Padma Sudhi, "An Encyclopaedic Study on Circumambulation", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 65/1/4 (1984), 205.

⁹⁵ Buharî, "Hac", 25 (No. 126); Müslim, "Hac", 15 (No. 254); Nesâî, "Hac", 24 (No. 357).

metrelik bir yürüyüşe tekabül etmektedir. Erkekler hervele denilen hızlı adımlarla, kadınlar ise normal tempoda ibadetlerini gerçekleştirmişlerdir.⁹⁶ Sa'y uygulaması temelde Hz. İbrâhim'in, Allah'ın emri ile Hz. Hacer ve oğlu Hz. İsmail'i Mekke'ye bırakmasına dayanmaktadır.⁹⁷ Yanlarındaki azığın bitmesi ve henüz bebek olan Hz. İsmail'in ağlamaya başlaması üzerine Hz. Hacer, bulunduğu iki tepe arasında iâşe temini için mücadele vermiştir.⁹⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de söz konusu eylem يَطَّوَّفُ kelimesi ile ifade edilir.⁹⁹ Teslimiyetin pratikteki en somut göstergelerinden biri olması sebebiyle tavaf ve sa'y benzerlik arz etmektedir.

Haccın aşamalarından biri olan sa'y, Müşrikler tarafından şirk esaslı bir yapıya büründürülmüştür. İslâmiyet öncesi dönemde İsaf ve Nâile isimli putların Safâ ve Merve Tepelerinde bulunması sebebiyle Müşrikler bu iki putun etrafından ellerini kaldırarak sa'y yapmış ve tavaflarını gerçekleştirmişlerdir.¹⁰⁰ Menat için ihrama giren Müşrikler ise Safâ ile Merve arasında gidip gelmenin kendilerine helal olmadığı görüşünü benimsemişlerdir.¹⁰¹ Nübüvvetten sonra eski uygulamayı tatbik etmeme amacıyla sa'y konusunda bazı tereddütler yaşanmıştır. Menat için ihrama girenlerin geçmiş sa'y uygulamaları hakkında Hz. Peygamber'e soru sormaları üzerine Kur'ân-ı Kerîm'de, "Şüphesiz ki Safâ ile Merve Allah'ın sembollerindendir. Kim Ev'i (Kâbe'yi) hacceder veya umre yaparsa, o ikisini (Safâ ve Merve'yi) tavafetmesinde kendisine herhangi bir vebal yoktur. Kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa, şüphesiz ki Allah şükre çok karşılık verendir, bilendir."¹⁰² âyeti ile sa'yin şirk unsurundan arındırılmış şekilde haccın sembollerinden biri

⁹⁶ A. Moberg, "Sa'y", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/New York: Brill, 1993), 9/97.

⁹⁷ Salim Ögüt, "Sa'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 36/206.

⁹⁸ Buhârî, "Enbiya", 60 (No. 39).

⁹⁹ Bakara 2/158.

¹⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi*, 2/471.

¹⁰¹ İbn İshâk, *es-Sîre*, 99.

¹⁰² Bakara 2/158.

olduğunu bildirilmiştir.¹⁰³ Hz. Peygamber 'de, "Sa'y size emredildi sa'y ediniz"¹⁰⁴ ifadesiyle sa'y'ın haccdaki önemine bir kez daha vurgu yapmıştır.

2.9. HUMS

Kelime kökü itibariyle "sertlik, şiddet ve cesaret" demektir.¹⁰⁵ Düşmana karşı savaş meydanında ya da dine bağlılık noktasında katı ve sert tutumu ifade ettiği şeklinde de yorumlanmıştır.¹⁰⁶ Hums ile aynı kelime kökü olan س ح م harflerinden türeyen hamâset kelimesi de katılık, şiddet ve kararlılık bağlamında dinde fanatizmi ifade etmektedir.¹⁰⁷ "Ahmesî" ise söz konusu zümreye mensubiyeti ifade etmektedir.¹⁰⁸ Kureyşliler humsu, söz konusu anlam çeşitliliğine sahip bir tanımlama ile kendilerini ifade etmek üzere kullanmışlardır. Onlar, "Biz harem ehliyiz, haremden başkasına hürmette bulunmayız. Aynı zamanda biz Humsuz" demişlerdir.¹⁰⁹ Hums ehli olarak bilinen Kureyş, Huzâ'a, Kinâne, Heysem, Benû 'Âmir, Benû Nasr ve Sakîf¹¹⁰ kabileleri Kâbe'ye olan bağlılık ve saygılarını gösterebilmek amacıyla hem kendileri hem de Mekke'ye hac için gelenlere yönelik zorlaştıracı kurallar koymuşlardır.

Hz. İbrâhim'in tebliğ ettiği hac ibadetinde ayrıcalık ve imtiyaz yer almıyor olsa da Câhiliye toplumu bu anlayışa aykırı uygulamalara

¹⁰³ Okuyan, *Kur'an Meal- Tefsir*, 1/55; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, ed. Hüseyin Okur, çev. Abdülcelil Alpkıray (İstanbul, 2015), 70.

¹⁰⁴ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Fethü'l-Bârî*, ed. Muhibbüddin el-Hatib, Muhammed Fuad Abdulbaki (Mısır: Mektebetü's-Selefiyye, 1390) 3/498.

¹⁰⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 285.

¹⁰⁶ W. Montgomery Watt, "Hums", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/Netherlands: New Edition, 1986), 3/577-578.

¹⁰⁷ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/349.

¹⁰⁸ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, 1/539.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/58.

¹¹⁰ Mukâtil, *Tefsir*, 1/152; Mehmet Okuyan, *Kur'an Meal- Tefsir*, 1/75.

başvurmuştur. Kendilerini Ehl-i Hill'den¹¹¹ görmeyip üstünlük sahibi olduklarını düşünen “Hums”, bu anlayışa örnek teşkil etmektedir. Bu zümrenin ortaya çıkışı Fil Vakası ile ilişkilendirilmiştir.¹¹² buna göre, ilgili hâdisede Kâbe'nin zarar görmemesi ve Ebrehe'nin ordusunun bozguna uğratılmasından kendilerine pay çıkartan Kureyş ehli, bu durumu ayrıcalıklı konumlarına dayanak olarak kullanmışlar ve kendilerini imtiyazlı ilan etmişlerdir. Kureyşliler, Ebrehe ve ordusunun helâk edilip Kâbe'nin korunması sonucu gelen zaferden kendilerine pay çıkarmışlardır. Araplar arasında “Allah'ın yakınları” ve “Mekke'nin sakinleri” olarak isimlendirilmişlerdir.¹¹³ Nitekim bu isimlendirmede Mekke'de yaşıyor ve Kâbe'ye hizmet ediyor olmalarının yanı sıra Hz. İsmail'in soyundan geldikleri iddiaları da etkili olmuştur.¹¹⁴

Kureyş, bölgede kendilerine gösterilen ihtimam ve saygıdan hareketle, “Biz Hz. İbrâhim'in oğulları, Harem'in ahalisi, Kâbe'nin sahipleri ve Mekke'nin sakinleriyiz. Hiçbir Arap bizim sahip olduğumuz mevkiye ve haklara mâlik değildir. Ayrıca Araplar bize tanıdıkları hakları başka hiçbir kimseye tanımazlar. Öyle ise geliniz Harem'de gösterilen hürmeti, Harem dışındaki şeylere götürmeme noktasında birleşelim. Eğer biz harem dışındaki şeylere harem gibi hürmet gösterirsek Araplar, 'Kureyş harem dışındaki şeylere tıpkı harem gibi hürmet gösteriyorlar' diyerek bizi ve haremimizi

¹¹¹ Hill, hac ile ilgili herhangi bir ayrıcalık tanınmayan, hums dışında kalan kısma verilen isimdir. Bu iki gruba ek olarak ihramlı olduklarında hill ve humsun uyduğu kurallara uymayan ve “tıs” adı verilen üçüncü bir grup daha vardır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *el-Muhabber*, ed. Miss Ilse Lichtn Stetter (Haydarabad/Hindistan: Dâiratü'l Maârifü'l Osmaniyye, 1942), 181; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, (Dar'üs-Sâkî, 2001) 11/357.

¹¹² İbn İshâk, *es-Sîre*, 61.

¹¹³ Feyza Betül Köse, “İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 240.

¹¹⁴ Recep Uslu, “Hums” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/364.

hafife alırlar.” demişler ve Arafat vakfesi ile Mina’yı hacın gerekliliklerinden ve Hz. İbrâhim’in öğretisinden olduğunu bildikleri halde terk etmişlerdir.¹¹⁵

Arafat’ta vakfe yapmama, arefe gecesi beytin sınırlarından dışarıya çıkmama, yalnızca deri çadırlar altında gölgelenme, evlerinde bazı yiyecekleri (çökelek, yağ) bulundurmama, evlerine kapılarından girmeme, ayaklarına giydikleri takunyalar ile Kâbe’yi tavaf etme ve hayvanlardan sütü sağmayıp doğrudan temin etme¹¹⁶ gibi birtakım kurallar koymuşlardır.¹¹⁷ Hudeybiye dönüşünde Ahmesî olduğunu belirterek Hz. Peygamber girdiği halde kapıda bekleyip eve girmek istemeyen sahabenin yaklaşımı da Hums anlayışının zihinlerdeki devamının bir göstergesidir. Bu hâdisede Hz. Peygamber kendisinin mensup olduğu kabileyi de hatırlatarak yapılan uygulamanın takva göstergesi olmadığını belirtmiştir.¹¹⁸ Nitekim ilgili olay akabinde, “*Sana hilallerden (ayın hâllerinden) soruyorlar. De ki: “Onlar, insanlar ve (özellikle) hac için vakit ölçüleridir. İyilik, asla evlere arkalarından gel(ip gir)meniz değildir. Ancak iyilik, takvâli (duyarlı) olan kişi (nin davranışı)dır. Evlere kapılarından giriniz! Allah’a karşı takvâli (duyarlı) olun! Umulur ki kurtulursunuz.”* mealindeki âyet nazil olmuştur.¹¹⁹

Kureyş kendilerini Harem’in sahipleri ve Kâbe’nin velileri olarak görmeleri sebebiyle dışarıdan hac için gelenlere çeşitli zorlamalar ve kurallar belirlemiştir. Hac veya umre yapmak niyetiyle Mekke’ye gelenlerin yalnızca Hums ehlinin vermiş olduğu yemeklerden yiyebileceği, kendi elbiseleri ile tavaf yapmalarının mümkün olmadığı, sadece beytin velileri tarafından kendilerine verilecek veya Mekke’den satın alınacak kıyafetler ile tavaf yapabileceklerini belirtilmişlerdir.¹²⁰ Kendilerine Hums tarafından kıyafet

¹¹⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 1/349.

¹¹⁶ C. Van Arendonk, “Hums”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978), 5/587.

¹¹⁷ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 1/349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/305.

¹¹⁸ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/181.

¹¹⁹ Bakara 2/189.

¹²⁰ İbn İshâk, *es-Sîre*, 75.

temin edildiği halde bazı ileri gelenler kendi elbiseleri ile tavaf etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durumda ise tavaf tamamlandıktan sonra “Lükâ” ismi verilen o elbisenin bırakılması gerekmiş ve kimse onu bir daha kullanmamıştır.¹²¹ Kıyafet bulamayan erkekler çıplak¹²² halde, kadınlar ise bir kısmı yırtılmış bir gömlek ile Kâbe’yi tavaf etmişlerdir. Bu şekilde Kâbe’yi tavaf eden kadınlardan biri olan Zubae bnt. Âmir b. Saasa’nın Hz. Peygamber ile evliliği gündeme gelmişse de bu evlilik gerçekleşmemiştir. Zubae’nin, “Bugün onun bir kısmı veya hepsi göründü. Ondan görüneni ise ben helal görmem” dediği rivâyet edilmektedir.¹²³ Hac için Mekke’ye gelen Fâhite Ümmü Hâkim bnt. Hizâm ise hamile olması sebebiyle Kâbe’de doğum sancısı yaşamış ve Harem’den çıkamadan orada doğum yapmıştır. Kendisi ve bebeğini parça bezlere sararak üzerindeki elbiseleri bırakmıştır.¹²⁴

Ehl-i hums’un toplumsal tabakalaşmaya zemin hazırlayan burjuvâzi düzen çabası yalnızca hac ibadeti özelinde değil sosyokültürel ve ekonomik alanlarda da kendini göstermiştir. Kendileri gibi Ahmesîler ile evlenmeleri ve ticaret hayatında ortaya koydukları bazı kurallar, oluşturulan sistemin dinî temelli olmakla beraber başka amaçlara da hizmet ettiğini göstermektedir. Arafat’a çıkmayarak Kâbe’ye olan bağlılığın pekiştirilmesi ve nihâyetinde hac için gelenlerin dinî hegemonya çerçevesinde ekonomik dayatmalara maruz bırakılması, harem bölgesine dışarıdan yiyecek getirmenin yasaklanması neticesinde gıda alışverişinin hareketlenmesi, kişinin kendi elbisesiyle tavaf yapmaktan mahrum bırakılması sonucu giyim malzemesi satılması, kurban kesiminin harem sınırlarına tahsis edilmesi ve dolayısıyla hem yol güzergâhında hem de Mekke’de hayvan ticaretinin artması, humsun kurallar manzûmesi ve bu kuralların hayata yansımaları hakkındaki somut göstergelerdir. Sonuç itibarıyla maddî kazanımlara kapı aralayan seçkinler sistemi, Mekke ekonomisinin hareketlenmesi ve Kâbe ehlinin gelir düzeyinin

¹²¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/53.

¹²² Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, 5/1896.

¹²³ İbn Hişam, *es-Sîre*, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/305.

¹²⁴ İbn İshâk, *es-Sîre*, 76; İbn Hişam, *es-Sîre*, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/603.

yükselmesini sağlamıştır. Yerleşik düzene geçiş sürecinin bir neticesi olarak da görülebilecek olan bu gelişme, Ukâz Panayırı ile varlığını kanıtlamıştır.¹²⁵

2.10. VAKFE

Kelime anlamı olarak “durmak, durup beklemek” demektir.¹²⁶ Belirli zaman aralıklarında mevkîf olarak tayin edilen yerlerde sabit kalmaktır.¹²⁷ Söz konusu sabit kalış eylemi Kâbe’ye yönelmiş olarak ayakta, oturarak veya bir binek üzerinde olabilir.¹²⁸ Önemli olan o mahalde ibadetin farziyetini yerine getirecek kadar beklemektir.¹²⁹ Hz. Peygamber’in, “Kim Arafat’ta durursa haccını tamamlamış olur”¹³⁰ hadisi bu kapsamda değerlendirilebilir. Câhiliye Araplarında da var olan vakfe, ataları övme araçlarından biri olarak görülmüştür. Nitekim Kura’an-ı Kerîm’deki, “...Atalarımızı andığımız gibi hatta ondan daha coşkulu ve güçlü şekilde Allah’ı anın”¹³¹ uyarısı bu durumu açıklamaktadır.

İslâm öncesi de dâhil olmak üzere vakfe yapılan yerler Arafat ve Müzdelife bölgeleridir. Ancak İslâm öncesi dönemde kendilerini hums olarak nitelendirip Kâbe’nin ev sahipliğini üstlendiklerini düşünen Müşrikler, Arafat vakfesini terk ederek yalnızca Müzdelife’de vakfe yapmışlardır. Bu şekilde toplumdaki statü farkını korumak isteyen ayrıcalıklı zümreye muhâlif olarak Hz. Peygamber, nübüvvet öncesi ve sonrası hem Arafat’ta hem de Müzdelife’de vakfe yapmıştır. Devesini kaybeden bir adamın Hz. Peygamber’in Arafat vakfesi hakkındaki ifadeleri söz konusu malûmatları

¹²⁵ Uslu, “Hums”, 18/364.

¹²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 9/359.

¹²⁷ Menderes Gürkan, “Vakfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/463.

¹²⁸ P. Lory, “Wukûf”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/New York: Brill, 2002), 11/221.

¹²⁹ Kâsânî, *Bedâi*, 2/127.

¹³⁰ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *el-Hücce* (Beyrut: A’lam Al-Kutub, 1403), 2/320.

¹³¹ Bakara 2/198.

destekleyici niteliktedir. Arafat'da Hz. Peygamber'i gördüğünde: "Bu humslardan biridir. Onun burada işi nedir?" demiştir.¹³²

Haccın gerekliliklerinden biri olan Arafat vakfesi, Mekke'nin doğu yönünde, Tâif istikametinde yer alan Arafat bölgesinde tatbik edilmektedir. Arafat vakfesinin haccın şartlarından oluşu Kur'ân ve sünnet ile sabittir.¹³³ Mekke harem sınırı, Arafat yolu üzerinde bulunan Nemîre Vadisi'ne kadar olan on bir kilometrelik alan ile sınırlandırılmıştır. Bu bakımdan Arafat mevki harem bölgesinin dışını ifade eden hîll üzerinde yer almaktadır. Hz. Peygamber vakfe sınırlarını belirlemek üzere, "Urene Vadisi hariç Arafat'ın tamamı vakfe yeridir"¹³⁴ buyurmuştur. İlgili hadisten hareketle Arafat bölgesinde yer alan sınır içerisinde herhangi bir noktada belirli bir süre beklemek sûreti ile vakfe görevi yerine getirilebilir.¹³⁵ Vakfenin zamanı ile ilgili olarak ise Hz. Peygamber'in uygulama aralıkları dikkate alınarak çeşitli çıkarımlar yapılmıştır. Hz. Peygamber, Güneş'in tepe noktadan batıya doğru meylettiği zamanı ifade eden zeval vaktinden başlayıp güneşin batışına kadar bölgede beklemiştir. İlgili malûmattan hareketle çoğunluk, gündüz veya gece belli bir vakit bölgede durmayı vakfe için yeterli kabul etmiştir. Bununla beraber Hanefî mezhebine göre bölgeye gündüz vaktinde gelip akşam güneş batmadan ayrılmak ise cezayı gerektiren bir kural ihlali sayılmıştır.¹³⁶

Hac sırasında uygulanmakta olan her eylem gibi vakfenin de belirli bir anlam içeriğine sahip olduğu malûmdur. Ölüm sonrası ahirette Allah'ın huzurunda diriliş ve toplamayı sembolize etmesi yönüyle doğrudan mahşerin provası mahiyetindedir. Bu haliyle diğer uygulamalara göre hem bireysel sorumluluk hem de toplumsal birliktelik noktasında müstesna bir

¹³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/289.

¹³³ Tevbe 9/3; Bakara 2/198-199; Tirmizî, "Hac", 9 (No. 84); Nesâî, "Hac", 24 (No. 424); Ebû Dâvud, "Hac", 11 (No. 230).

¹³⁴ Muvatta, "Hac", 20 (No. 175); Ebû Dâvud, "Hac", 11 (No. 187); İbn Mâce, "Hac", 25 (No. 131).

¹³⁵ Menderes Gürkan, "Vakfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/464.

¹³⁶ Serahsî, *Mebsût*, 4/114.

öneme sahiptir. Arafat vakfesi haccın gerekliliklerinden biri olup terki halinde kurban ile telafi edilemeyecek bir öneme sahiptir.¹³⁷

2.11. HACCÜ'L-EKBER

Sözlükte “en büyük hac günü” olarak ifade edilir. Kur’ân-ı Kerîm’de ise “(Bu), en büyük hac gününde Allah ve Elçisi’nden (bütün) insanlara bir bildiridir: Allah müşriklerden uzaktır, Elçisi de. Tevbe ederseniz, bu sizin için hayırlı olandır. Yüz çevirseniz, bilin ki siz Allah’ı aciz bırakacak değilsiniz. O kâfir olanlara elem verici bir azabı müjdele”¹³⁸ ayetinde vurgulanmaktadır. İlgili âyetteki *يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ* ifadesi ile “en büyük hac günü” manasında Kurban Bayramı’nın ilk gününe tekabül eden Zilhicce ayının onuncu gününün kastedildiği genel kabul görmektedir.¹³⁹

Vedâ Hutbesi’nin îrâd edildiği gün de Haccü’l-ekber olarak nitelendirilmiştir. Hz. Peygamber kendisini dinleyenlere “Bugün hangi gündür?” diye sormuş ve yine kendisi, “Bugün büyük hac (el-Haccü’l-ekber) günüdür” cevabını vermiştir.¹⁴⁰ Hz. Peygamber’in ilgili kavramı remy-i cimâr esnasında “Bugün haccın büyük günüdür” şeklinde ifade ettiği de rivâyet edilmektedir.¹⁴¹ Ebû Hüreyre ise söz konusu kavramı Hz. Ebû Bekr’in hac emirliği ile bağlantılı olarak açıklamıştır. Buna göre Kurban Bayramı günü büyük hac günüdür.¹⁴² Amr b. el-Âs’tan gelen bir rivâyete göre ise Hz. Ebû Bekr’in hac yaptığı yıl Arapların nesî takvimine göre bir yılda iki hac döngüsüne tekabül etmiştir. Bu sebeple ilgili âyetteki haccü’l-ekber

¹³⁷ Muvatta, “Hac”, 20 (No. 903); Tirmizî, “Hac”, 47 (No. 27); Müslim, “Hac” 15 (No. 164).

¹³⁸ Tevbe 9/3.

¹³⁹ Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-tevîl*, ed. Ebûl Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer (Beyrut/Lübnan: Dar’ül Marife, 2009), 421; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm es-Serî, *Meâni’l-Kurân ve i râbüh* (Beyrut: A’lam Al-Kutub, 1988) 2/429.

¹⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye* 5/198; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/165.

¹⁴¹ Müslim, “Hac” 15 (No. 491); Buhârî, *Cizye* 58 (No. 19).

¹⁴² İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/154.

tanımlamasının da Hz. Ebû Bekr'in haccına işaret ettiği bildirilmiştir. Bir diğer görüş, bu ibarenin umre ve haccı birbirinden ayırmak üzere kullanıldığıdır. Buna göre umre küçük hac olarak tanımlanmış ve farz olan hac, "haccü'l-ekber" olarak ifade edilmiştir.¹⁴³

2.12. REMY-İ CİMÂR

Şeytan taşlama eylemine ve eylemin gerçekleştirildiği bölgeye verilen isimdir. Remy-i Cimâr'ı ifade etmek üzere kullanılan "cemre", köken itibarıyla "çakıl taşı" ve "kor" demektir.¹⁴⁴ Arafat dönüşü Cemerât olarak bilinen üç ayrı bölgede şeytan taşlama yapılır. Mina bölgesinde Cemre yerlerinin tam olarak belirlenmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. İslâm müfekkiri arasında gerçekleşen istişare, araştırma ve tartışmalar sonucu taşın düşme alanı yaklaşık olarak 1,5 metre olarak belirlenmiştir. Hz. Peygamber'in tavsiyesine uygun olarak taşların Müzdelife'den toplanması sünnet, Mina bölgesinde remy-i cimâr etrafından toplanılması ise mekruh kabul edilmiştir.

İbn Manzûr bölgenin isimlendirmesinin taş atma eylemi, atılan taşların toplanması ve taş atma sırasında aceleci davranma gibi sebeplere dayandığını ifade etmektedir.¹⁴⁵ Şeytanın insanı doğru yoldan alıkoymak için gösterdiği mücadeleye karşı direnişin bir sembolü mahiyetinde remy-i cimâr, haccın uygulamalarından biri olarak tatbik edilmektedir. Küçük, orta ve büyük şeytanın taşlanması şeklinde üç aşamada gerçekleştirilen ritüel, vacip olması ve terki halinde dem¹⁴⁶ gerektirmesi sebebiyle önem arz etmektedir. Bazı müsteşrikler her ne kadar remy-i cimârın temellerini İslâm öncesi pagan

¹⁴³ Müslim, "Hac", 15 (No. 491); Ebû Dâvud, "Hac", 11 (No. 226).

¹⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/147.

¹⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/147.

¹⁴⁶ Kelime anlamı olarak "kan" demektir. Hac veya umre ibadetinin ifâsı sırasında herhangi bir vacibin terki veya ihram yasaklarından birinin çiğnenmesi durumunda koyun veya keçi cinsi küçükbaş hayvanın tek başına ya da inek ve sığır cinsi büyükbaş bir hayvanın yedide bir payını karşılamak üzere kesilmesidir. *Detaylı bilgi için bkz: Rahmi Yaran, "Dem", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9/147.

kültürüne dayandırıyor¹⁴⁷ olsalar da özü itibariyle Hz. İbrâhim temsîlinde tevhîd dini İslâm'ın hac uygulamalarındandır.

2.13. HEDY

Sözlükte “izi takip etmek, hediye sunmak, işaret etmek” gibi anlamları ifade etmektedir.¹⁴⁸ Terim anlamı ise “hac veya umre niyetiyle kesilen kurbanlıklar” demektir. Mevcut anlamı ile Kur'ân-ı Kerîm'de beş farklı âyette kullanılmıştır.¹⁴⁹ Büyükbaş hedy kurbanları için “bedene”, küçükbaşlar için ise “dem” denilmiştir.¹⁵⁰ Hedy kurbanı, kişinin durumuna göre nâfile veya vâcip hükmü alabilir. Buna göre hac veya umre niyetiyle Harem-i Şerîf sınırları içinde kurban kesmek nâfile kabul edilmiştir.¹⁵¹ Ancak kişinin kıran veya temettû haccı yapması, herhangi bir konuda adak adaması veya ihram yasaklarından birini ihlâl etmesi gibi durumlarda hedy, vâcip hükmüne geçmektedir.¹⁵² Hedy, ihtiyaç duyulması halinde yolculuk esnasında binek olarak da kullanılabilir. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber'in de tavsiyeleri bulunmaktadır.¹⁵³

2.14. NESÎ

Nesî, “ertelemek, geciktirmek, tehir etmek, uzatmak ve bir şeyi vadeli olarak satmak”¹⁵⁴ demektir. Ayrıca kelimenin İbrânicedeki karşılığından

¹⁴⁷ Frantz Buhl, J. Jomer, “Djamra”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/Netherlands: Brill, 1991), 2/438.

¹⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* 15/355; İsfahânî, *Müfredat*, 2/700.

¹⁴⁹ Bakara 2/196; Mâide 5/2-95-97; Feth 48/25.

¹⁵⁰ İsfahânî, *el-Müfredat*, 1/50.

¹⁵¹ Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed, *el-Hâvi'l-kebîr*, ed. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Ma'vûz (Beyrut/Lübnan: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1999)4/372.

¹⁵² Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* 4/354; Kâsânî, *Bedâ'i*, 2/162; İbn Rüşd, *el-Bidâye*, 2/101; Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *el-İknâ fî hâli elfâzi Ebû Şücâ* (Beyrut: Dar'el Fikr, 1940)2/588.

¹⁵³ Nesâî, “Hac”, 24 (No. 184); Müslîm, “Hac”, 15 (No. 418); Tirmizî, “Hac”, 9 (No. 104).

¹⁵⁴ İsfahânî, *el-Müfredat*, 804; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 1/455.

hareketle Yahudilere ait bir uygulamayı yansıttığı yorumu da yapılmıştır. İlgili görüşe delil olarak nesî, “hamile kadın” şeklinde tercüme edilmiştir. Söz konusu tanımlamanın sebebi kadının da bir çocuk dünyaya getirerek hayata müdâhil olması gibi nesîde aylara ekleme yapılmasıdır.¹⁵⁵ Mısır’daki esaretten kurtulan İsrailoğulları anısına Yahudiler tarafından kutlanan Fısh/Pesah¹⁵⁶ bayramı zamanı da her yıl arpaların olgunlaşma sürecine bağlı olarak yeniden tayin edilmiştir.¹⁵⁷ Bu haliyle Câhiliye dönemi nesî uygulaması ile benzer yönü bulunmaktadır.

Nesî; Arapların aralarında yapmış oldukları savaşların sıklığı nedeniyle haram ayların peş peşe oluşunun önüne geçmek, hac zamanının yaz aylarına denk gelmesi sebebiyle yolculukta yaşanan zorlukları ortadan kaldırmak, panayrlardaki ticaretlerinin zarar görmesini engellemek ve nihâyetinde hacı belirli bir zamana sabitlemek amacıyla ortaya çıkmıştır.¹⁵⁸ Mekkeliler, Hz. İbrâhim’in hac öğretisindeki tahrifin bir başka yansıması olarak nesî ile hacın zamanında değişiklikler yapmışlar ve haram ayları menfaatleri doğrultusunda takvime uyarlamışlardır. İki veya üç yıllık döngü sonunda, içinde bulundukları ayı bir sonraki aya tehir ederek buna uygun isimlendirmede bulunmuşlardır.¹⁵⁹ Araplar arasında bu uygulamayı

¹⁵⁵ A. Moberg, “Nasî”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/New York: Brill, 1993), 7/977; A. Moberg, “Nesî”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978), 9/201.

¹⁵⁶ Mayasız Ekmek Bayramı veya Hamursuz Bayram olarak da adlandırılmaktadır. Her yıl 15- 22 Nisan tarihleri arasında sekiz gün boyunca kutlanmaktadır. Hamur mayası tüketmenin yasak olması sebebiyle bayram öncesi evler hamurdan arındırılmakta ve ilgili tarihlerde maya ve türevleri kullanılmamaktadır. Bu şekilde İsrailoğullarının Mısır’dan çıkış serüveni yâd edilmektedir. Bayram günlerine özel olarak hazırlanan Pesah Seder isimli yemek tüketilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Prof. Dr. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, ed. Hüseyin Kahraman (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 1/339.

¹⁵⁷ Charles Preston, “Easter, Fixed”, *The Encyclopedia Britannica* (London/New York: The Encyclopedia Britannica, 1926), 1/906.

¹⁵⁸ Fazlur Rahman, “The veracity of the Arab Pagan Calendar”, *Islamic Culture* 71/1 (1997), 45.

¹⁵⁹ Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *el-Ezmine ve’l-emkine* (Beyrut/Lübnan: Dar’ül Kütüb ilmiyye, 1417), 1/68.

gerçekleştiren kişiler “Kalammes” olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁰ İlk Kalammes Kinâne’den Huzeyfe b. Fukaym olmuştur. Akabinde çocukları Abbâd, Kalâ b. Abbâd, Ümeyye b. Kalâ ve Avf b. Ümeyye nesîye devam etmişlerdir.¹⁶¹ En son ayları tehir eden ise Ebû Sümâme Cünâde b. Avf olmuştur.¹⁶² Ümeyye on bir yıl, Kalâ yedi yıl ve İslâm’ın zuhuru ile Müslüman olan Ebû Sümâme ise kırk yıl nesîyi uygulamıştır.¹⁶³ Hac ibadetini yerine getirdikten sonra onun etrafında toplanılmış ve o da haram olan Recep, Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem aylarını haram, helal kıldıklarını ise yine etrafındakiler ile helal kılmıştır. Helal veya haram kıldıkları ayı ayağa kalkıp ilan etmişlerdir.¹⁶⁴

Fazlur Rahman, nesî uygulamasını matematiksel hesaplamalar ile “Kayıp Takvimin Parametreleri” başlığı altında tafsilatlı olarak ele almıştır. Buna göre Hz. Peygamber’in Veda Haccı yaptığı tarihte nesîn, Şaban ayına tekabül ettiği sonucuna ulaşmıştır.¹⁶⁵ Ancak nesî Arapların hangi tarihten itibaren benimsemeye başladığı konusunda ihtilaf söz konusudur. Birûnî¹⁶⁶ ve Makrîzî¹⁶⁷ gibi âlimlere göre başlangıç tarihi nübüvvetten iki yüz yıl öncesine dayanmaktadır. Ancak Hamidullah, Ezrâki rivâyetlerinden hareketle uygulamanın çok daha eski bir tarihe uzandığını belirtmektedir. Hamidullah’ın hesaplamalarına göre Araplar, nesî uygulamasını Hz. Peygamber’in nübüvvetinden yaklaşık 454 yıl önce kullanmaya başlamışlardır.¹⁶⁸ Ona göre nesî, Bizans ve Perslerden Araplara geçmiştir.

¹⁶⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 1/571.

¹⁶¹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 16/132.

¹⁶² İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 1/644.

¹⁶³ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 1/456.

¹⁶⁴ İbn Hişam, *es-Sîre*, 25.

¹⁶⁵ Fazlur Rahman, “The veracity of the Arab Pagan Calendar”, 53

¹⁶⁶ Birûnî, Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsârü’l-bâkıye ani’l-kurûni’l-hâliye*, (Kâhire: Mektebetü’s-Sekafeti’d-Diniyye, 2008), 1/75.

¹⁶⁷ Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, *İmtâ’u’l-esmâ’ bimâ li’r-resûl mine’l-ebnâ’i (enbâ’i) ve’l-ahvâl ve’l-hafede ve’l-metâ’*, ed. Muhammed Abdülhamid el-Numaisi (Beyrut/Lübnan: Dar’ül Kütübil İlmiyye, 1999), 14/316.

¹⁶⁸ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 649; Fazlur Rahman, “The veracity of the Arab Pagan Calendar”, 53.

Takvimin aslî sûretine dönüş periyodu için de benzer bir ihtilaf söz konusudur. Kâtip Çelebi'ye göre döngü on dokuz, Birûnî'ye göre yirmi dört¹⁶⁹ ve Hamidullah'a göre ise otuz yılda tamamlanmaktadır.¹⁷⁰

Burada esas olan kamerî ayları şemsî aylara göre düzenleyerek hac ayını tehir etmektir. Ancak menfaat ve çıkar söz konusu olduğunda yapılan uygulama, Araplar arasında dahi anlaşmazlıklara neden olmuştur. Vâkıd b. Abdullah ve Ukaşe'nin Müşriklere saldırmayı düşündükleri sırada aralarında, "Haram ayda mıyız değil miyiz bilmiyoruz" şeklindeki konuşmaları da bunun örneklerindendir.¹⁷¹ Hz. Peygamber'in yalnızca bir defa hac yaptığını söyleyenler, Müşriklerin haccın zamanını belirlemede uyguladıkları nesîi buna delil olarak göstermişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber haccın asıl vaktine döndüğü Zilhicce ayında Veda Haccı'nı gerçekleştirmiş ve Câhiliye âdeti olan ayların tehirine uymamıştır.¹⁷² Konu ile ilgili olarak Hz. Peygamber, "Zaman, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günde olduğu şekline dönmüştür"¹⁷³ ifadelerini kullanmıştır.

"Gökleri ve yeri yarattığı günde Allah'ın kitabına (yasasına) göre Allah katında ayların sayısı on iki olup, bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu doğru dindir (yasadır). Onlarda (haram aylar konusunda) kendinize haksızlık etmeyin ve onlar nasıl sizinle topyekûn savaşıyorlarsa siz de müşriklerle topyekûn savaşın! Bilin ki Allah muttakilerle (duyarlı olanlarla) beraberdir." mealindeki âyet ile ayların sayısı kesin olarak tayin edilmiş ve haram aylar belirtilmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca haram ayların tehiri ile ilgili olarak: *"(Haram ayları) ertelemek (sayısını artırmak), sadece küfürde bir artış (sebebi)dir. Onunla, kâfir olanlar saptırılır. (Müşrikler) o (haram ayı)nı bir yıl helal sayarlar, bir yıl haram sayarlar ki Allah'ın haram kıldığıнын sayısını denk getirsinler ve (böylece) Allah'ın haram kıldığını helal kılsınlar. (Bu*

¹⁶⁹ Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye*, 1/407.

¹⁷⁰ İbn İshâk, *es-Sîre*, 79; İbn Hişam, *es-Sîre*, 26; Fazlur Rahman, "The veracity of the Arab Pagan Calendar", 48.

¹⁷¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 4/13.

¹⁷² İbn Hişam, *es-Sîre*, 26.

¹⁷³ Buharî, "Bed' ul Halk", 59 (No. 8); Ebû Dâvud, "Hac" 11 (No. 227).

¹⁷⁴ Tevbe 9/36.

şekilde) onların kötü işleri kendilerine güzel gösterilmiştir. Allah kâfirler topluluğunu doğru yola ulaştırmaz.” âyeti nazil olmuştur.¹⁷⁵

2.15. UMRE

Kelime anlamı olarak “ziyaret etmek” demektir.¹⁷⁶ İhrama girip Kâbe’yi tavaf etmek ve sa’y yapmak umrenin temel anlamda tatbikini ifade eder. Genel kabûle göre Hz. Peygamber dört umre gerçekleştirmiştir. Bunlar Umretü’l-Hasr, Umretü’l-kazâ, Umretü’l-Cîrâne ve Vedâ Haccı’nda ifâ ettiği umredir.¹⁷⁷ Müşriklerin engellemeleri sonucu tehir edilen Hudeybiye umresinin kazası mahiyetinde olan Umretü’l-kazâ’yı, Vedâ Haccı ile benzer özellikler taşıması sebebiyle ele alacağız.

Hicretin altıncı yılında Hz. Peygamber, umre görevini yerine getirmek üzere Mekke’ye doğru hareket etmiş ancak Müşriklerin karşı çıkmaları sebebiyle Hudeybiye Antlaşması imzalayarak Medîne’ye dönmüştür. Gerçekleştirilemeyen umre için hicretin yedinci yılında yeniden hazırlıklara başlanmış ve Müslümanlara umre yapacağını ilan edilmiştir. İbn Esîr ve Mukâtil’e göre ilan ve yolculuk ile umrenin ifâsı Zilhicce ayı içerisinde gerçekleşmiştir.¹⁷⁸ Söz konusu umreyi ifade etmek üzere Umretü’l-kazâ, Umretü’l-Kadiyye ve Umretü’l-Kısas tanımlamaları da kullanılmaktadır.¹⁷⁹

Hz. Peygamber, Hudeybiye umresine katılanların kaza umresinde hazır bulunmalarını özellikle telkin etmiştir. Bakara sûresinde yer alan “*Haram ay(lar) haram ay(lar)a karşılıktır. Dokunulmazlıklar da karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de onun size saldırması gibi (ona misilleme olacak kadar) saldırın! Allah’a karşı takvâli (duyarlı) olun! Bilin ki Allah muttakîlerle (duyarlı olanlarla)*

¹⁷⁵ Tevbe 9/37.

¹⁷⁶ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 13/130.

¹⁷⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/155; Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 2/207.

¹⁷⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/107; Mukâtil, *Tefsîr*, 1/169.

¹⁷⁹ Süheylî, Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Has’amî, *Ravdu’l-ünüf fi şerhi Sîreti’n-Nebeviyye* (Beyrut: Mektebetü İbn Teymiyye, 1990) 7/25.

beraberdır”¹⁸⁰ ayetinin de altıncı yılda gerçekleştirilemeyen umreye işaret ettiği müfessirler tarafından ifade edilmiştir.¹⁸¹ Ayrıca İbn Ebî Hatîm ilgili ayetin ilk bölümünde yer alan “*Haram ay(lar) haram ay(lar)a karşılıktır*” ifadesini “Umrenin karşılığı umre, haccın karşılığı ise hacdır” şeklinde yorumlamıştır.¹⁸² Buna göre kaza umresinin, Hudeybiye umresinin zorunlu bir sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Vâkıdî ve İbn Sa’d, umreye katılan Müslümanların sayısının yaklaşık iki bin kişi olduğunu ifade etmişlerdir. Kafilede altmış deve olduğu ve Hz. Peygamber’in bir önceki yıldan farklı olarak savaş mühimmatları ile hareket ettiği bilinmektedir. Mekke’ye ulaşıldığında silahlar hareme girmeden önce bir tepenin üzerine, kurbanlıklar ise Zîtuvâ bölgesine bırakılmıştır.¹⁸³

Hz. Peygamber Kâbe’yi tavaf edip telbiye getirdikten sonra Safa ve Merve tepelerine yönelerek sa’y yapmıştır. Akabinde Minâ’da kurbanlıklarını keserek, “Burası kurban yeridir. Mekke’nin tüm geçitleri kesim yeridir” buyurmuştur. Vâkıdî, Umretü’l-Kaza’da yalnızca bir önceki yıl Hudeybiye’de hazır bulunanların kurban kestiklerini ifade eder.¹⁸⁴ Müstakil olarak Umretü’l-Kaza’ya katılanların kurban kesmeyip diğerlerinin kurbanlıklara ortak olması, bu umrenin kaza hükmünde olduğunu ortaya koymaktadır. Umresini gerçekleştiren Hz. Peygamber, Mekke’de üç gün konakladıktan sonra dördüncü gün Medine’ye dönmek üzere yola çıkmıştır.¹⁸⁵

İslâm öncesi dönemde tatbik edilen umre ile İslâmî kurallar çerçevesinde ifa edilen umre arasında benzerlikler olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber’in gerçekleştirmiş olduğu Umretü’l-kazâ’da kurbanlık hayvanları da beraberinde götürmesi ve umre ibadeti sonunda kurbanların kesilmesi ise Müşriklerin umre geleneklerinden farklı bir uygulama olarak görülmektedir.

¹⁸⁰ Bakara 2/194.

¹⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi*, 3/246.

¹⁸² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/329.

¹⁸³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/731; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/113.

¹⁸⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/736.

¹⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/731-741; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/113-115.

Zira İslâm öncesi dönemde hac için kurban kesiliyor olmasına rağmen umrede kurban kesildiğine dair herhangi bir malûmat bulunmamaktadır. İslâm öncesi dönemde kurban ritüelini belirli bir zaman diliminde yerine getirilenler ve zaman mefhumundan bağımsız olarak tatbik edilenler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Buna göre Müşriklerin yılın belirli bir gününde Mekke yakınlarındaki Zâtü Envât¹⁸⁶ isimli ağaca silahlarını asıp kurban keserek kutlamış oldukları bayram ve Yenbû yakınlarındaki Buvâne¹⁸⁷ bölgesinde tıraş olup kurban keserek kutlanan bayram, vakti belirli kurban ritüellerine örnek gösterilebilir. Söz konusu etkinliklerin yanı sıra Receb ayının ilk on günü içerisinde ilahlara bağlılığın bir göstergesi olarak kesilen âtire¹⁸⁸ kurbanı da mezkûr vakitler içerisinde yerine getirilmesi gereken bir uygulamadır. Bir çocuk doğduğunda, savaş ve zafer günlerinde, yolculuk esnasında kesilen kurbanlar ise serbest zamanlı uygulamalar olarak gösterilebilir.¹⁸⁹

Buna göre Müşriklerin umre ibadeti sırasında düzenli olarak tatbik ettikleri yerleşik bir kurban ritüellerinin olmadığı söylemek mümkündür. Ancak bu durum sebebiyle Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği kaza umresi, hac olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim ilgili bölümde ifade edilen çeşitli çıkarımlardan da hareketle Hz. Peygamber'in söz konusu uygulaması, umre mahiyetindedir.

3. TARİHİ ÇERÇEVE

Hac yalnızca İslâm inancı ile özdeşleşen bir kavram değildir. Pek çok dînî inanış, farklı isimlendirmelerle de olsa belirli mekânları ziyaret ederek kurban kesmeyi, tören düzenlemeyi ve dua etmeyi sistematik olarak uygulamaktadır. Geleneksel Afrika inançlarında ruhlar ya da ilahlar tarafından

¹⁸⁶ Ezrâki, *Ahbâru Mekke* 1/130; Hamevî, *Mu'cem*, 1/273; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 20/161.

¹⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/62.

¹⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/537.

¹⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/731-741; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/113-115.

sahiplenildiğine inanılan dağlar, tepeler ve mağaralar kutsal kabul edilerek kurban, dua ve tören organizasyonları bu alanlarda düzenlenmiştir.¹⁹⁰ Dünyanın en eski dinî yapılarından kabul edilen ve yaklaşık bir buçuk milyar mensubu bulunan Hinduizm’de de hac kavramı önemli bir yere sahiptir. Belli başlı hac noktaları olmakla birlikte pek çok mekân kutsal kabul edilmiş ve Hindular hayatlarında yalnızca bir kez de olsa buraları ziyaret etmeyi görev edinmişlerdir. Nitekim Kumha Mela olarak adlandırılan büyük festival yaklaşık beş yüz milyon katılımcı ile dünyanın en kalabalık hac organizasyonu olarak kabul edilmektedir.¹⁹¹ Monoteist inanç yapısına sahip Hristiyanlık ve Yahudilikte de hac, Kudüs ile özdeşleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Hristiyanlıkta farklı hac mekânları da vardır. Özellikle Orta Çağ Hristiyan dünyasında hac, azize bağlılığın somut göstergesi olarak kabul edilmiştir.¹⁹²

Kendine özgü zaman, mekân ve uygulama özellikleri ile hac, tarihi süreç içerisinde çeşitli varlığını sürdürmüştür. Kâbe’nin inşa sürecine bağlı olarak başlangıç noktasında Hz. İbrâhim’i esas almak isabetli olacaktır. Bu bağlamda tarihî süreç, Hz. İbrâhim ve İslâm öncesi dönemler olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

3.1. HZ. İBRÂHİM’İN KÂBE’Yİ İNŞASI

Mezopotamya’nın Ur şehrinde dünyaya gelen Hz. İbrâhim, tebliğ görevini Kudüs ve Hicâz’da yürüterek nihâyetinde Mekke’ye gelmiştir. Hz. İbrâhim bölgeye geldiğinde Allah’ın emri ile eşi Hz. Hacer ve Hz. İsmail’i günümüzde Hatîm¹⁹³ olarak adlandırılan yerde bırakarak Şam’a geri dönmüştür.¹⁹⁴ Hz. İbrâhim, eşi ve oğlunu bıraktıktan sonra, “*Rabbimiz! Ben*

¹⁹⁰ Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi* 1/88.

¹⁹¹ Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi* 1/126.

¹⁹² Muhammet Nimet Çavuş, “Orta Çağda Hac Hareketleri ve Dini Turizmin Tarihsel Süreçteki Gelişimi” 5/2 (2024), 85.

¹⁹³ Günümüzde Kâbe’deki altın oluğun hizasında yer alan yarım daire şeklindeki bölüme verilen isimdir.

¹⁹⁴ Buhârî, “Enbiya”, 60 (No. 38).

neslimden bir kısmını senin Saygın Ev'inin (Kâbe'nin) yanında, tarım yapılmayan bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı kılmaları için (böyle yaptım). İnsanlardan bir kısmının gönüllerini onlara eğilimli kıl ve ürünlerden onlara rızık ver! Umulur ki şükrederler" diyerek dua etmiştir.¹⁹⁵ Selem ve semur adı verilen ağaçların yer aldığı çalılık bir bölge olan Mekke, çevresinde Amâlikâlıların yaşadığı tarıma elverişsiz bir yerleşim alanı iken zemzem suyunun ortaya çıkışı ile Cürhümlüler tarafından mesken edinilmiştir. Allah'ın emrini yerine getirmek üzere Mekke'ye tekrar gelen Hz. İbrâhim, Hz. İsmail'i ziyaret ederek Allah'ın kendilerinden bir beyt yapmaları hakkındaki emri iletmıştır.¹⁹⁶ Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail, Kâbe'yi inşa sürecinde Cürhüm b. Âmir b. Sebe b. Yaktânoğullarından da yardım almışlar ve beraber çalışmışlardır.¹⁹⁷

Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşasından evvel yerinin, kırmızı topraklı yüksekçe bir tepe şeklinde belirgin olduğu ve bu hali ile Beytülâtık¹⁹⁸ olarak bilindiği ifade edilmektedir. Başka bir rivâyete göre ise Kâbe'nin yeri sel sularının ulaşamayıp etrafından aktığı ve üzerinde küçük çakıl taşlarının bulunduğu yüksek bir alandır.¹⁹⁹ Muhteviyatı ve yüklenen ilâhî misyon sebebiyle Kâbe'nin yerinin belirlenmesi hakkında çeşitli rivâyetler de ortaya atılmıştır. Allah'ın bir bulut parçası göndermesi ve o bulut parçası

¹⁹⁵ İbrâhîm 14/37.

¹⁹⁶ Buhârî, "Enbiya", 60 (No. 38).

¹⁹⁷ Belâzü'rî, *Ensâb*, 12.

¹⁹⁸ "Eski Ev" anlamında Kâbe'yi tarif etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Kur'an-ı Kerim'de de iki yerde kullanım örneği mevcuttur. İlgili ayetlerde, "(Hacca gidenler bundan) sonra kirlerini gidersinler; adaklarını (görevlerini) yerine getirsinler ve o Eski Ev'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler!" Hac 22/29; "Onlarda (hac hükümlerinde) sizin için belirli bir süreye kadar birtakım yararlar vardır. Sonra bunların varacakları yer, o Eski Ev'e (Kâbe'ye) kadardır." Hac 22/33. Ayrıca Âl-i İmrân sûresinde yer alan "Şüphesiz ki insanlar için kurulan ilk ev (mabet), âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olan Bekke'deki (Kâbe)'dir" ayetindeki ilk ev tabiri de Beytülâtık olarak yorumlanmıştır. Âl-i İmrân 3/96; Başka bir görüşe göre ise zalimlerin hâkimiyet kuramamaları ve zarar verememeleri sebebiyle Kâbe söz konusu isimlendirme ile anılmıştır. Bkz, Tirmizî, "Câmi", 47 (No. 222).

¹⁹⁹ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/59.

genişliğinde yağmurun yağması, Sekîne²⁰⁰ adı verilen bir rüzgârın yönlendirmeleri ve Cebrail'in tarifi bu rivâyetlere örnek olarak gösterilebilir.²⁰¹ Söz konusu rivâyetlerin ortak söylemine bakıldığında temel düşüncenin, ilâhî yönlendirmeye vurgu yaparak tek söz sahibinin Allah olduğunu ifade etmek üzerine kurulduğu görülmektedir.

Kâbe'nin inşası hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan Hz. İbrâhim, oğlunun da yardımı ile temeli yaklaşık bir adam boyu olacak şekilde kazmış ve bölgede bulunan dağlardan temin ettikleri taşlar ile binanın duvarlarını yükseltmiştir. Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail kendi tasarrufları ile yaptıkları eylemin Allah tarafından kabul görmesi amacıyla “*Rabbimiz! Bunu bizden kabul et! Şüphesiz ki yalnızca sen duyarsın; bilensin*”²⁰² şeklinde dua etmişlerdir. Duvarların yükselmesi sonucu üst bölgelere ulaşmakta zorluk yaşadıklarında yere bir taş koymuş ve o taş yardımı ile çalışmaya devam etmişlerdir. Taşın üzerinde bulunan iki çukurun, sürekli temas ve aşınma sebebiyle ortaya çıkan Hz. İbrâhim'in ayak izi olduğu kabul edilir.²⁰³ Kur'ân-ı Kerim'in ifadesiyle Makâm-ı İbrâhîm²⁰⁴ olarak tanımlanan bu taş, insanlar tarafından ziyaret edilmektedir.

3.2. İLK DAVET VE HZ. İBRÂHİM'İN HACCI

Kâbe'nin imarı tamamlandığında “*İnsanlara haccetmelerini duyur*”²⁰⁵ emri gereği Hz. İbrâhim, Ebu Kubeys Dağı'na çıkıp Doğu'ya, Batı'ya, Şam'a ve Yemen'e dönerek “*Ey insanlar, Rabbinize icabet edin*” şeklinde nâda etmiştir. Bu çağrı insanlar tarafından işitilmiş ve her çağrısında “*Lebbeyk, Lebbeyk*”

²⁰⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/893.

²⁰¹ Ezrâkî, *Ahbârü Mekke*, 1/60; İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/81.

²⁰² Bakara, 2/127.

²⁰³ Başka bir rivâyete göre ise Hazret-i İsmail'in eşinin Hz. İbrahim'in başını yıkadığı sırada bir ayağını taşın üstüne bastırdığı yerdur. Hz. İbrahim sert bir şekilde bastığı için orada ayağının izi çıkmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Taberî, *Târih*, 86.

²⁰⁴ Âl-i İmran, 3/97.

²⁰⁵ Hac 22/27.

şeklinde icabet olunarak telbiye ifade edilmiştir.²⁰⁶ Ezrâkî'ye göre ise Hz. İbrâhim hac çağrısını Makâm-ı İbrâhim'in üzerine çıkarak gerçekleştirmiştir.²⁰⁷ Hz. İbrâhim'in haccı ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de dikkat çekilen ilk ve en önemli husus tevhit ve temizlik olmuştur. Nitekim ilgili âyette bu emir şöyle ifade edilmiştir: *"İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rûkûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut."*²⁰⁸ Hz. İbrâhim'in daveti de bu emre uygun olarak gerçekleşmiştir. Tevhit ve temizlik kavramları Hz. Peygamber'in ilâhî mesaj ile muhatap oluşunun ilk dönemlerinde de ön plana çıkmıştır.

Mekke'nin ilk davetçisi olan Hz. İbrâhim, haccın îfâsı noktasında nesiller boyu sürecek bir örnekliliği tatbik etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de bildirildiği üzere o, *"Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenler(den) kıl; neslimizden de boyun eğen bir ümmet (kıl)! Bize ibadet usullerimizi göster; tövbemizi kabul et! Şüphesiz ki yalnızca sen tövbeleri çok kabul edensin; çok merhametlisin"*²⁰⁹ şeklinde nâda ederek haccın usûl ve erkânı konusunda yardım istemiştir. Neticede ilâhî emir ve Cebrail'in yönlendirmeleri ile İbrâhimî mirasın en önemli temsilcilerinden biri olan hac ortaya çıkmıştır.²¹⁰ Kâbe'nin nasıl tavaf edileceği, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, Safâ ve Merve arasında sa'y, şeytan taşlama, tıraş ve ihramdan çıkış gibi uygulamalar ilâhî emrin tecellileridir.²¹¹

Hz. İbrâhim'in, oğlu Hz. İsmâil ile Zilhicce ayının yirmi sekizi olan Terviye günü Mina'ya geldiği, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını Mina'da kıldıktan sonra gece cemreye doğru hareket ettiği ve şeytana tekbir ile yedi taş attığı ve bunu ikinci ve üçüncü cemrelerde de tekrarladığı

²⁰⁶ İbn İshâk, *es-Sîre*, 72; Mukâtil, *Tefsîr*, 3/123; Taberî, *Târih*, 105.

²⁰⁷ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 2/203.

²⁰⁸ Hac 22/26.

²⁰⁹ Bakara, 2/128.

²¹⁰ Hamevî, *Mu'cem*, 4/465.

²¹¹ Ebû Dâvud, *"Hac"*, 11 (No. 261); Müslim, *"Hac"*, 15 (No. 356).

nakledilir.²¹² Hz. İbrâhîm sabah namazını kıldıktan sonra Arafat'a doğru ilerlemiş ve burada bir süre beklemiştir. Öğle ve ikinci namazlarını birleştirip Arafat vakfesini gerçekleştirmiştir. Güneş battığında Müzdelife'ye gelerek akşam ve yatsı namazlarını cemetmiştir. Geceyi Müzdelife'de geçiren Hz. İbrâhîm, sabah namazından sonra buradaki vakfe görevini de yerine getirerek şeytan taşlama uygulamasının nasıl olacağı hakkında kendisini takip eden Müslümanları bilgilendirmiştir. Kurban kesip tıraş olmuş ve tavafın nasıl yapılması gerektiğini de yine uygulamalı olarak göstermiştir.²¹³

3.3. İSLÂM ÖNCESİ ARAPLARDA HAC

İslâm öncesi dönemde Kâbe merkezli ancak şirk unsurları ile karışmış halde varlığını sürdüren hac, İbrâhimî gelenekten kopartılıp özünden uzaklaştırılmıştır. Huzâa kabilesine mensup Amr b. Luhay, Cezîre'de bulunan Hit yerleşim yerinden getirdiği Hübel putunu Kâbe'nin içerisinde Ahsef/Ahşef kuyusunun üzerine yerleştirmiştir. Bu kuyunun Hz. İbrâhîm'in Beyt'i imarı esnasında eşyaların saklanabilmesi amacıyla üç arşın derinliğinde kazıldığı rivâyet edilmektedir. Ancak Amr ile başlayan sürecin devamında kuyu, Kâbe'ye takdim edilen değerleri eşyaların saklanması ve putların sergilenmesi amacıyla kullanılmıştır.²¹⁴

Kâbe'nin saygınlığının farkında olan Mekkeliler, kendilerini kutsal mâbedin sahibi addederek diğer kabileler nazarında imtiyaz elde etmek istemişlerdir. İslâm öncesi dönemde Kâbe; ticaret, sosyal hayat ve inanç sistemi gibi pek çok konuda bölgenin merkezi konumunda Müşriklerin hayatını şekillendiren aslî unsur olmuştur. Putperestlik de Kâbe merkezli olarak gelişim göstermiştir. Kurban kesme, tavaf, sa'y, telbiye gibi hac kavramlarını da barındıran çeşitli uygulamalar Müşrik inanç panteonunda yeniden şekillenmiştir.

²¹² İbn İshâk, *es-Sîre*, 100.

²¹³ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/82.

²¹⁴ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/117.

İslâm öncesi dönemde Müşrikler, Hz. İbrâhim'in geleneğini biliyor ve tanıyor olmalarına rağmen kendilerine tahsis ettikleri ayrıcalıklı konum ve şirk unsurları sebebi ile haccın uygulama biçiminde çeşitli tahriflerde bulunmuşlardır. Haccın şirk unsurları ile yeniden şekillendirilmesinin bir yansıması olarak tavaf, putlara iltizam ve saygı aracı haline gelmiştir. Kâbe'nin içerisindeki gayri ahlaki durum sebebiyle taşla dönüştürüldüklerine inanılan İsâf b. Buğa ve Nâile bint Zî'b putları, Kusay b. Kilâb döneminde Safâ ve Merve Tepelerinden alınarak Kâbe'nin yanına ve zemzem kuyusunun üzerine konulmuştur. Müşrikler kurbanlarını bu putların yanında kesmişler ve gelip geçerken onlara sürtünerek bağlılık ve itaatlerini göstermek istemişlerdir. Ayrıca işledikleri günahlardan pişman olup tövbe etmek istediklerinde de Kâbe'de putların yanında kurban kesmişlerdir.²¹⁵ Kesilen kurbanların kanlarını Kâbe'ye sürüp etleri iplere dizerek hayvanların yemesi için bırakmışlardır. Kendilerince verdikleri hükümlere bağlı olarak, "Allah için kestiğimiz kurbanların etlerinden bir şey yememiz bize helal olmaz. O etleri kurt, kuş yesin diye koyduk" demişlerdir. Nübüvvetten sonra sahabenin Hz. Peygamber'e gelip Câhiliye döneminde yapmış oldukları söz konusu uygulamayı sorması üzerine, *"Kendilerine ait birtakım yararları görmeleri, (Allah'ın) onlara rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belirli günlerde Allah'ın ismini anmaları için (insanları hacca çağır)! (Artık o hayvanların eti)nden hem kendiniz yiyin hem de fakir yoksula yediniz"*²¹⁶ âyetini nazil olmuştur.²¹⁷

Mekkeli Müşrikler tavaf yapmak istediklerinde İsâf'tan başlayıp Nâile'yi istilam ederek ibadetlerini tamamlıyorlardı.²¹⁸ Ezd ve Gassân kabîlelerinin putu olan Menât, haccın sonunda Müşriklerin tıraş olmak ve telbiye getirmek üzere uğradıkları bir mekân haline gelmiştir. Ayrıca söz konusu kabîleler hac

²¹⁵ İbn İshâk, es-Sîre, 94.

²¹⁶ Hac 22/28.

²¹⁷ İbn İshâk, es-Sîre, 100.

²¹⁸ Ezrâki, Ahbâru Mekke, 1/178.

süresince evlerine girmeleri gerektiğinde yalnızca arka tarafı kullanmışlar ve herhangi bir evin gölgesi altında gölgelenmemişlerdir.²¹⁹ Huzaahlılara ait olan Uzzâ ise hacılar tarafından lâzımî tavaf noktası görülerek ihramdan çıkışın bir rûknü kabul edilmiştir.²²⁰ Dönemin Müşriklerinin çıplak tavaf anlayışı da dinî yozlaşmanın kayda değer örneklerinden biridir. Buna göre hums ehli olmayan ve Mekke’de yeni bir elbise edinemeyenlerin tavafı çıplak olarak yapmaları gerekmiştir. Bu kimselerin beldelerinden gelirken üzerlerinde bulunup burada çıkarmış oldukları eşyalarını “haşaba” adı verilen ahşap bir yapı üzerine koydukları rivâyet edilmektedir.²²¹

Müşrikler, kendileri için bir sıkıntı olduğunda bu durumdan kurtulabilmek için Mekke’den ayrılmışlar ve giderken yanlarına Kâbe’nin taşlarından almışlardır. Gittikleri yerlerde bu taşların etrafında tavaf ederek Harem’e duydukları derin saygıyı ifade ediyorlardı. Bu ritüelin toplumda yerleşmesi ve yaygınlaşması üzerine yalnızca Kâbe’den aldıkları taşların değil güzel gördükleri tüm taşların etrafında tavaf etmeye başlamışlardır.²²² Ayrıca bazı put evlerini mâbed edinerek tıpkı Kâbe’ye olduğu gibi onlara da tazim ve taltifte bulunuyorlar, bu evler için görevliler belirleyip hediyeler sunuyorlar, orada kurban kesip tavaf ediyorlardı. Bununla birlikte Kâbe’nin kutsiyeti ve üstünlüğü de onlar için devam ediyordu.²²³

Câhiliye dönemi tavafı yalnızca hac ile bağlantılı olarak anlaşılmamıştır. Sosyal hayatın bir parçası olarak başlarına gelen musibetlerden kurtulabilmek amacıyla dua etmeleri ve akabinde yaşanan güzel gelişmeler neticesinde duyulan mutluluğun bir ifadesi de tavafa yansımıştır. Nitekim Abdülmuttalib’in, torunu Hz. Muhammed kaybolduğunda öncelikle Kâbe’ye gelerek dua ettiği, onu bulup kendisine getirdiklerinde ise tavaf yaptığı

²¹⁹ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/210.

²²⁰ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/126.

²²¹ Frantz Buhl, “Tawaf”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/Netherlands: Brill, 2000), 10/376; Frantz Buhl, “Tawaf”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978), 12/66.

²²² İbn Hişam, *es-Sîre*, 40.

²²³ İbn Hişam, *es-Sîre*, 42.

rivâyet edilmiştir.²²⁴ Hz. Hamza'nın av dönüşü evine gitmeden önce Kâbe'yi tavaf etmesi de Câhiliye dönemi tavaf anlayışına bir örnektir.²²⁵ İslâm öncesi dönemde Hz. Peygamber'in de Kâbe'yi tavaf ettiği nakledilmektedir. Nitekim o, vahiy gelmeden beş yıl öncesine kadar Hira Mağarası'nda teahannüs yapmaya başlamış ve Mekke'ye döndüğünde evine gitmeden önce Kâbe'yi tavaf etmiştir.²²⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki dönemin sosyal yaşam tarzında Kâbe, kendisine yüklenen misyon itibarıyla yalnızca hacca ait bir unsur olarak kalmayıp günlük hayatta manevi boyutun da en önemli parçası olmuştur.

Mekke halkı, kendileri için koydukları kurallar doğrultusunda şeytan taşlamayı ve Akabe'ye geçişi belirli bir izin çerçevesinde gerçekleştiriyordu. Kendilerine Sûfe adı verilen Ğavs b. Mürre ve çocukları, her iki uygulamada da izin verici konumdaydılar. Sûfe'den biri şeytan taşlamaya başlamadan diğerleri başlayamıyorlardı. Nitekim şeytan taşlamayı bir an önce yapıp diğer ibadetleri yerine getirmek isteyenlere: "Hayır. Vallahi Güneş meyledinceye kadar atmam" diyerek beklemeleri gerektiğini söylüyorlardı. Ayrıca Mina'dan Arafat'a geçiş süreci de yine Sûfe'nin iznine tabi kılınmıştır.

3.3.1. SİKÂYE VE RİFÂDE

Rifâde "yardım etmek, destek olmak" demektir. Terim anlamı olarak hac ziyareti sebebiyle Mekke'ye gelenlerin yemek ihtiyaçlarının karşılanması ifade eder.²²⁷ Kâbe ehli, kendilerini ev sahibi olarak gördükleri için rifâde ismi verilen hacılara yemek dağıtma uygulamasını da görev edinmişlerdir. Her yıl düzenli olarak aralarında topladıklarını Kusay b. Kilâb'a vermişler ve o da bu malzemelerle ziyaretçileri ağırlamıştır²²⁸ Siyâsi yönetimi ele geçirerek bölgede

²²⁴ İbn Hişam, *es-Sîre*, 79.

²²⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, 133.

²²⁶ İbn İshâk, *es-Sîre*, 120; İbn Hişam, *es-Sîre*, 110.

²²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/181.

²²⁸ İbn Habîb, *el-Münemmak*, 1/190.

meskûn olan Kureyş kabilesi mensuplarını birleştiren Kusay,²²⁹ Mekkeli Müşrikleri “ehlûllah” olarak tanımlamış ve şöyle hitap etmiştir: “Ey Kureyş topluluğu, muhakkak ki siz Allah’ın komşularısınız ve O’nun beytinin ve Harem’in ehlisiniz. Hacılar da Allah’ın misafirleri ve O’nun beytinin ziyaretçileridirler. Onlar ikram olunmaya daha lâıyk konuklardır. O halde onlar için hac günlerinde yiyecek ve içecek yapınız, ta ki sizden çıkıp gidinceye kadar.”²³⁰ Onun terviye gününden önce Mekke’de, Mina ve Arafat’ta²³¹ hacılara ekmek ve et ile yapılan tirit yemeğinden verdiği bilinmektedir.²³² Kusay, Sikâye görevi ile bağlantılı olarak da Mekke dışından ya da Mekke’deki tatlı su kuyularından su getirtmiş ve bu suyu deriden yapılmış havuzlarda hacılara ikram etmiştir.²³³

Rifâde, Mekke’nin fetih sürecine kadar Müşriklerin uygulamaları üzerine devam etmiştir. Mekke’nin fethini takiben hicretin dokuzuncu yılında hac emîri olarak görevlendirilen Hz. Ebû Bekr ile farklı bir mâhiyet kazanmıştır. Hz. Peygamber hacılara yemek ikram etmek üzere Hz. Ebû Bekr’e bir miktar para vermiştir. Böylelikle rifâde, öncelikli olarak hac emîrliği müessesesine dahil edilmiştir. Bir sonraki yıl Hz. Peygamber bizzat hac yaptığında rifâde görevini de üstlenmiştir. Sonraki yıllarda Ömer b. el-Hattâb ve akabinde de halifeler, ilgili görevi kendi uhdelerinde bir vazîfe olarak telakki etmişlerdir.²³⁴

Sikâye “su toplama yeri, sulamak, su içilen kap”²³⁵ ve Kur’ân’daki bir ifade ile “su kabı”²³⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Zemzem sâkiliği olarak da

²²⁹ Korkut Dindi, “Risaletin Mekke Döneminde Hz. Peygamber’in Siyasi Hedefleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 189.

²³⁰ İbn Hişam, es-Sîre, 64; Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/195.

²³¹ Nüveyrî, Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü’l-ereb fî fûnûni’l-edebe* (Kahire: Darü’l-Kütübü’l Vesâikul Kavmiyye, 1423) 16/36.

²³² İbn Hişam, es-Sîre, 66; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/69.

²³³ İbn Hişam, es-Sîre, 64.

²³⁴ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 1/112.

²³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 14/392.

²³⁶ Yûsuf 12/70.

ifade edilen sikâye, suyun zaman zaman bal, süt ve nebiz gibi gıdalar ile karıştırılarak hacılara ikram edilmesi ve söz konusu davranışın ibadet maksadıyla yapılmasını da ifade etmektedir.²³⁷ Mekkeli Müşriklerin sikâye görevine vermiş oldukları önemi, kendilerini tanıtmak üzere kullandıkları ifadelerden anlamak da mümkündür. Buna göre onlar, “Biz Haram’ın bekçileri, su taşıyıcıları ve komşularıyız” diyerek sikâye vazifesini kendi nazarlarında Kâbe ehli olmakla aynı ehemmiyette görmüşlerdir.²³⁸ Söz konusu görev ve sorumluluk bilincinin tek dayanağının saygınlık olmadığına da söylemek gerekir. Sikâye ve rifâde gibi görevler hacıların Mekke’ye ulaşım ve ikâmetinde büyük kolaylık sağlayacaktır. Bu durum ise hacıların bölgede bulundukları süre boyunca rahatça alışveriş yapıp ekonomiye katkı sağlamalarına zemin hazırlayacaktır.²³⁹

Zemzem suyunun kontrolü ile sikâye, Abdülmuttalib tarafından idâme ettirilmiştir.²⁴⁰ Zemzem suyunun sürekliliği ile ilgili Abdülmuttalib’in “Zaman, onun suyunu azaltmayacak ve onun suyu eksilmeyecektir. Onunla, bölünmemiş toplu haldeki deve sürüsü gibi büyük hacı kabilelerini sulayacaksın. O topluluk içinde, nimet veren zat için nezirde bulunan her hacı, adağını orada yerine getirecektir” dediği rivâyet edilmektedir.²⁴¹ Ayrıca oğlu Abdullah’ın kurban edilmekten kurtulması sonrası ifade ettiği belirtilen, “Gelen giden nice hacılar, kızgın Güneş’in altında susayıp O’na doğru gelen (hacılar) merhametsiz düşmana rağmen su içerler. Zinet hazinelerini ve kıymetli taşlarını verdikten sonra”²⁴² sözleri de yine sikâye görevine vurgu yapar niteliktedir. Abdülmuttalib’in vefatından sonra bu görev oğlu Abbas

²³⁷ İbn Hişam, *es-Sîre*, 60.

²³⁸ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere* 2/454.

²³⁹ Ünal Kılıç, “Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/8 (2024), 78-79.

²⁴⁰ H. Ahmet Sezikli, “Abdülmuttalib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/273.

²⁴¹ İbn İshâk, *es-Sîre*, 23.

²⁴² İbn İshâk, *es-Sîre*, 43.

tarafından devam ettirilmiştir. İslâm'ın doğuşu sonrası Hz. Peygamber de Abbas'ın vazifesine devam etmesi yönündeki kararını bildirmiştir.²⁴³ Sikâye, Abbasilere kadar varlığını korumuştur.

Müşriklerin sikâye uygulamasına gösterdikleri ehemmiyet ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de, "(Ey Müşrikler)! Siz hacılara su vermeyi ve Mescid-i Haram'ı onarmayı, Allah'a ve ahiret gününe îman edip Allah yolunda cihad edenlerin (fedakârlık yapanların) îmanı ile bir mi tutuyorsunuz? (Oysa) onlar Allah katında eşit değillerdir. Allah o zalimler topluluğunu doğru yola ulaştırmaz."²⁴⁴ âyeti yer almaktadır.

3.3.2. HARAM AYLARA HÜRMET

İslâm öncesi Arap yaşam şartlarının ve kabilecilik anlayışının neticesi olarak ortaya çıkan kabileler arası silahlı mücadeleler, bu coğrafyanın bir olgusu haline gelmiş olup sadece can güvenliğini tehdit etmiyor geçim araçlarının teminini de zor hale getiriyordu. Bu sorunu aşmak için getirilen çözüm belirli zaman dilimlerinde savaşların durdurulması idi. Bu sayede seyahat ve ticarî faaliyetlerin güvenli bir ortamda yapılması sağlanmış oluyordu. Hürmet edilen/saygı duyulan anlamına gelen "haram" kelimesi ile nitelenen bu zaman dilimine "أشهر الحرم/Haram Aylar" denilmiştir. Hac ayları olan Zilkade ve Zilhicce'yi de içine alan bu aylarda Araplar hem haclarını ifâ ediyor hem de kurulan panayırarda alışverişlerini yapabiliyorlardı. Dolayısıyla haram ayların hac ile doğrudan bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Hem hac hem de panayırlardaki ticaret için hayâtî ehemmiyeti olan bu aylardaki sükûnet, Müşriklerin dünyasında son derece önemsenmiş ve bu süreçte yasakların ihlali günah olarak değerlendirilmiştir. Haram aylarda kabileler arasında gerçekleşen savaşların günah manasına gelen "ficâr" kelimesi ile nitelendirilmesi bu sebeptendir.²⁴⁵

²⁴³ İbn İshâk, es-Sîre, 68.

²⁴⁴ Tevbe 9/19.

²⁴⁵ Hüseyin Algül, "Ficâr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/52

Müşriklerin haram aylara gösterdikleri özen ve ihtimamı şiirlerinde ve dualarında da görmek mümkündür. Düşmanlık besledikleri kimseye haram aylara kadar mühlet verdikleri ve istekleri gerçekleşmezse onların aleyhine “Allah’ım! Sana içten dua ediyorum. Biri hariç, Sabğa’nın bütün oğullarını öldür. Sonra, o adamı da kötürüm et ve de âma! Bunu da bir zaman beni zincire vurmanın hesabına say” ve “Allah’ım! Onları Benî Müemmil’den ayırıp uzaklaştır. Kafaları üzerine büyük kayalar at. Büyük taşlar at veya üzerlerine süvarilerden oluşan bir ordu gönder. Ancak Riyâh’ı koru; çünkü o (haksızlık) etmedi” şeklinde dua ettikleri görülmektedir.²⁴⁶ İslâmiyet’ten sonra da süregelen bu anlayışı, boykot yıllarında görebilmek mümkündür. Hz. Peygamber’in nübüvvetinde boykot yılları süresince Müslümanların yalnızca hac mevsiminde Ebû Tâlib Mahallesi’nden dışarıya çıkabilmeleri konuya örnek teşkil etmektedir.²⁴⁷

3.3.3. HAC PANAYIRLARI

Mekkeli Müşriklerin hacca bakışı yalnızca inanç çerçevesinde kalmamıştır. Hâşim b. Abdimenâf’ın inisiyatifi ile gerçekleşen îlâf anlaşmaları sayesinde Mekke, süreç içerisinde önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Düzenlenen panayırlar ile hac dönemleri ve dolayısıyla haram aylarda oluşturulmaya çalışılan barışçıl ortam pekiştirilmiştir. Bunun yanı sıra panayırlar, bölge insanının sağlıklı bir ortamda geçimlerini temin etmelerini, uzak beldelerden ziyaretçilerle görüşmelerini, iktisadî, kültürel ve sosyal açıdan kazanımlar elde etmelerini sağlamıştır. Bu durumun oluşmasında elbette Kâbe’nin Mekke’de bulunması önemlidir. İnsanların hem alışveriş

²⁴⁶ “Allah’ım! Sana içten dua ediyorum. Biri hariç, Sabğa’nın bütün oğullarını öldür. Sonra, o adamı da kötürüm et ve de âma! Bunu da bir zaman beni zincire vurmanın hesabına say.” “Allah’ım! Onları Benî Müemmil’den ayırıp uzaklaştır. Kafaları üzerine büyük kayalar at. Büyük taşlar at veya üzerlerine süvarilerden oluşan bir ordu gönder. Ancak Riyâh’ı koru; çünkü o (haksızlık) etmedi.” Detaylı bilgi için bkz. İbn İshâk, *es-Sîre*, 30.

²⁴⁷ İbn İshâk, *es-Sîre*, 164; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/177.

yapma hem birbirleri ile yüz yüze iletişimde bulunmaları hem de şiir okuyup yarışmalar düzenlemeleri gibi çeşitli faaliyetlerine ev sahipliği yapan panayırlar, Müşriklerin sosyal ve ticarî hayatında önemli bir yere sahiptir. Araplar her yıl hac mevsimi geldiğinde Ukâz, Zülmecâz ve Mecenne panayırlarında toplanarak güven içerisinde alışveriş ve diğer işlerini yapabiliyorlardı.

Dûmetü'l-Cendel, Muşakkar, Suhar, Debâ, Şıhr, Aden, Sana, Râbiye, Natat, Hacer, Busra, Ezruat, Bedir ve Hubâşe gibi pek çok panayır kuruluyor olsa da Müşriklerin hac ile ilintili olarak gerçekleştirdikleri ve haccın bir cüz'ü olarak gördükleri Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz'a farklı bir misyon yüklenmiştir.²⁴⁸ İnsanlar Zilkâde'nin ilk yirmi gününü Ukâz'da, sonraki on gününü Mecenne'de ve Zilhicce ayının ilk sekiz gününü Zülmecâz'da geçirip dokuzuncu gün vakfe için Arafat bölgesine doğru yola çıkıyorlardı.²⁴⁹ Zilhicce ayının onuncu gününde ise Mina'ya ulaşp hemen ardından Kâbe'yi tavaf ediyorlardı.

Panayırlar, İslâm'ın tebliğinde insanlara ulaşma vesilesi olarak yer almıştır. Hz. Peygamber, Müşriklerin hac noktalarından olan panayırlara gitmiş ve orada insanlara İslâm dinini tebliğ ederek onları Müslüman olmaya davet etmiştir.²⁵⁰ Müşrikler ise Hz. Peygamber'in panayırlardaki İslâm davetine engel olmak için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Nitekim Velîd b. Muğîre hac mevsimi yaklaştığında Kureyşlilerden bazılarını toplayıp, "Ey Kureyş topluluğu! Hac mevsimi geldi. Yakında size Arap toplulukları gelecek. Şu arkadaşınızın davasını işitecekler. Onun hakkında tek bir görüş üzerinde birleşin. Birbirinizi yalanlamak ve birbirinizi reddetmek sûretiyle

²⁴⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 267; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-emkine*, 1/382.

²⁴⁹ Bekrî, *Mu'cem*, 3/959.

²⁵⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, 357-358.

ayrılığa düşmeyin” diyerek Hz. Peygamber’i kâhin,²⁵¹ sihirbaz, mecnun ve şair olarak suçlama noktasında Müşrikleri organize etmiştir.²⁵²

Ukâz Panayırı

Taif ile Nahle şehirleri arasında yer alan Ukâz, Mekke’ye kırk sekiz, Taif’e ise yirmi dört kilometre uzaklıktadır. Arafat bölgesine yakın stratejik bir konumda yer alan Ukâz’da zengin su kaynaklarının olduğu ifade edilmektedir.²⁵³ Müşriklerin hac döneminde kurulan en büyük panayırdır.²⁵⁴ Fil Olayı’ndan yaklaşık on beş yıl sonra kurulmaya başlanmış ve kısa sürede önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.²⁵⁵ Müşrikler Zilkâde’nin ilk yirmi günü geldiğinde öncelikle haccın bir rüknü olarak ihramlı bir şekilde Ukâz panayırına katılmışlardır. Hac için farklı bölgelerden Mekke’ye gelen Araplar ve kervanlar ile panayır, hem ticarî hem de sosyal açıdan büyük bir zenginliğe sahne olmuştur.²⁵⁶ Ayrıca ticaret vergisi ve koruma bedeli gibi ücretlerin alınmıyor olması Ukâz’ı en büyük panayır haline getirmiştir.²⁵⁷ Panayırda daha fazla gelir elde etmek amacıyla “sirâr”²⁵⁸ adı verilen gizli söz birliği çokça kullanılmıştır.

²⁵¹ Hz. Peygamber’in kâhinlikle ithamı hakkında bk., Feyza Betül Köse, *Kâhin*, (İstanbul: Endülüs, 2018), 115-117.

²⁵² İbn İshâk, *es-Sîre*, 150; İbn Hişam, *es-Sîre*, 358.

²⁵³ Zemahşeri, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî, *Kitâbü’l-Cibâl ve’l-emkine ve’l-miyâh*, ed. Ahmed Abdüttevâb (Kahire: Dar’ul Fadîle, 1999), 1/219; Merzûkî, *el-Ezmine ve’l-emkine*, 1/385; İrfan Shahîd, “Ukâz”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden/Netherlands: Brill, 2000), 10/789.

²⁵⁴ İbn Habîb, *el-Münemmak*, 1/164.

²⁵⁵ Bekrî, *Mu’cem*, 3/959.

²⁵⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *Kitâbu’l-Ma’ârif*, ed. Servet Ukkâşe (Kahire: Hey’et’ül-Mısriyye, 1992), 2/604.

²⁵⁷ Elnure Azizova, “Ukâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012), 42/61.

²⁵⁸ Sirâr, alışveriş esnasında satıcının önceden anlaşmalı olarak satışa konu olan malın fiyatını artırabilmek amacıyla sahte alıcı organizme etmesidir. Bu yöntemle açık artırma usulünde sünî rekabet ortamı oluşturularak gerçek müşterinin daha fazla

Konum itibariyle pek çok ticaret yolunun kesişim noktasında yer alması Ukâz'ı hareketli ve etkileşime açık bir alan haline getirmişti. Aralarında anlaşmazlık olanlar bu panayırda, Temim kabîle üyelerinin hakemliğinde sorunlarını çözüyorlardı. Ayrıca Ukâz, akrabalık, anlaşma ve ihtilaflar gibi çeşitli sosyal etkinliklere de sahne oluyordu. Belâgat konusunda kendilerini geliştirmiş olan Araplar, bu panayırda düzenlenen yarışmalar ile şiirde dönemin üst düzey örneklerini ortaya koymuşlardır. Dönemin meşhur şairlerinden Nâbîga ez-Zübyânî de düzenlenen şiir yarışmalarında hakemlik yapmıştır.²⁵⁹ Panayırda dikkat çeken ve muallakât²⁶⁰ olarak isimlendirilen şiirlerin ise hem sayısı hem de müellifleri hakkında ihtilaf bulunmaktadır.²⁶¹

Ukâz panayırını ile ilgili önemli noktalardan biri de Hz. Peygamber'in Kuss b. Sâide hakkındaki sözleridir. Hz. Peygamber, onu bir deve üzerinde insanlara hitaben sarfettiği sözlerinden övgü ile bahsetmiştir. Kuss b. Sâide, tevhîd ve teslimiyet yüklü konuşmasında kısaca şu ifadeleri kullanmıştır:

“Ey İnsanlar! Dinleyin ve anlayın. Yaşayan ölür, ölen de yok olur. Gökten haber var, yerden ibret alacak şeyler var. Yıldızlar yürür, denizler durur. Yemin ederim, Allah'ın katında öyle bir din var ki şu an bulunduğunuz dinden daha hoştur. Ve Allah'ın gelecek bir peygamberi var ki, gelmesi çok

ücret ödemesi sağlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: İbn Habîb, *el-Muhabber*, 267; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 790.

²⁵⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *eş-Şi'r ve's-şuarâ* (Kahire: Dar'ul Hadîs, 1423), 1/166.

²⁶⁰ Köken itibariyle, “ilgi duymak, bağlanmak, alakadar olmak” gibi anlamları ifade etmektedir. Terim anlamı olarak ise “asmak” ve “iliştirmek” filllerinden hareketle Cahiliye toplumunda beğenilen şiirlerin Kâbe'ye asılması demektir. Kafiye kasidesi beyitlerinden oluşan muallakâtın tarihi bilgiler edinmek de mümkündür. Detaylı bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* 10/261, 265; Sambur, Bilal, “Yedi Askı Şiirleri (Muallakalar)/Kitap İncelemesi”, *Istanbul Journal of Arabic Studies* 3/2 (2020), 315-319; Yıldız, Musa, “Yedi Askı- Arap Edebiyatının Harikaları”, *Ekev Akademi Dergisi* 21 (2004) 361-362.

²⁶¹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber*, ed. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dar Al Fikr, 1981), 1/803.

yakındır. O'nun gölgesi başınızın üzerine düştü. Ne mutlu o kimseye ki ona iman etmiş ve o da kendisine doğru yol göstermiştir..."²⁶²

Mecenne Panayırı

Bölgedeki merkezi panayırlardan biri olan Mecenne, yirmi günlük Ukâz panayırının akabindeki on günlük süre içerisinde kuruluyordu. Mekke'ye yaklaşık yirmi kilometre mesafede yer alan panayır, Arafat'ın da devamı olan Kebkeb mevkiinde, Merruzzahrân civarında yer almaktadır. Şâme ve Tufeyl isimli dağların eteğinde kurulduğu da bildirilmektedir.²⁶³ Bilal-i Habeşî Medine'de hastalandığında Mecenne akarsularını şiirinde şu sözler ile anlatmıştır: "Keşke bilseydim ki acaba bir gece Fahh'da etrafımda izkir ve nemmam denilen otlar bulunduğu halde geceler miyim? Ve acaba bir gün Mecenne sularına gelir miyim?"²⁶⁴

Zülmecâz Panayırı

Ukâz ve Mecenne panayırlarının ardından Zilhicce ayının ilk günlerinde Arafat bölgesi civarında kurulan bu panayırda Araplar, haccın başlangıcına kadar kalıyorlardı. Mekke şehir merkezine iki kilometre mesafede kurulan bir panayırdır.²⁶⁵ Hac niyetiyle Mekke'ye gelen Müşrikler, sürenin uzun olması sebebiyle daha önceki panayırlara katılamadıklarında alışverişlerini Zülmecâz'da yapıyorlardı. Haccın hemen öncesinde kuruluyor olması, muhataplar nezdindeki önemini artırmıştır. Ayrıca meşhur şairleri ile ön

²⁶² Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (Beyrut: Dar Sâder, 1960), 85; Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, ed. Hüsameddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), 9/418; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hüseyn, *ez-Zühdü'l-kebîr*, ed. Emir Ahmed Haydar (Beyrut: Mektebetü Kütübü's-Sekâfiyye, 1996), 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/234.

²⁶³ Bekrî, *Mu'cem*, 4/1187; Hamevî, *Mu'cem*, 5/59.

²⁶⁴ Hemedânî, Ebû Bekr Zeynüddin Muhammed b. Musa, *Kitâbü'l-Emâkin*, ed. Hammâd b. Muhammed el-Cessâr (Dar'ul Yemâme, 1415), 827; Cevherî, *Tacü'l-Lûga*, 5/2094.

²⁶⁵ Hamevî, *Mu'cem*, 5/55.

plana çıkan Hüzeyl kabîlesinin meskûn olduğu topraklarda kurulması sadece ekonomik değil sosyokültürel bir mahiyetinin de olduğunu en somut göstergelerindendir.²⁶⁶

Hac dönemlerinde kurulan panayırlardan alışveriş yapan Araplar, İslâm'ı kabullerinin ardından bu alışverişlerin Câhiliye âdeti olduğunu düşünerek hac mevsimlerinde alışverişini terk etmişlerdir. Ancak, “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir kazancı aramanızda size herhangi bir vebal yoktur. Arafat’tan (sel gibi) aktığımızda Meş’ar-i Haram’da (Müzdelife’de) Allah’ı hatırlayın ve O’nu size ilettiği şekilde hatırlayın! Şüphesiz ki siz daha önce şaşkınlardandınız”²⁶⁷ âyeti bunun İslâm’ın ruhuna aykırı olmadığını bildirmiştir.

Görsel 1.1. (Google, Google Maps)

²⁶⁶ Elnure Azizova, “Zülmecâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2013), 44/571.

²⁶⁷ Bakara 2/198.

- BİRİNCİ BÖLÜM -
HİCRETİN 8. VE 9. YILLARINDA HAC

1. HAC EMİRLİĞİ MÜESSESESİ

Müslümanların Mekke'nin idaresinde olduğu dönemlerde hacların yönetimi için ihdas edilen hac emîrliğinin, ilk olarak hicretin sekizinci yılında uygulandığı ihtilafı iken, dokuzuncu yılda uygulandığında ise görüş birliği mevcuttur Bu nedenle bu haclara geçmeden önce hac emîrliği konusunu ele almak istiyoruz.

Hac emîrliği, hac kafilesinin güven içinde yolculuk edebilmesi aslî vazife olmak üzere hac ile ilgili emniyetin sağlanması ve cezaların uygulanması²⁶⁸ gibi çeşitli görevleri üstlenen kurumdur.²⁶⁹ Hac, belirli zaman dilimlerinde ve belirli mekânlarda yapılan bir ibadet olduğundan tüm kafilenin beraber hareket etmesi, işlerin düzenli yürütülmesi önem arz etmektedir. Bu da hacı adaylarının bir kişinin yönetiminde hareketini zorunlu kılmaktadır.

Hız. Peygamber hicretin sekizinci yılında Taif Gazvesi dönüşü Cirane bölgesine gelerek umreye niyet etmiş ve ihrama girmiştir. Umresini

²⁶⁸ Arent Jan Wensinck, "Emîrülhacc", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978), 4/263.

²⁶⁹ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/131.

tamamladıktan sonra Attâb b. Esîd'i Mekke vâlisi olarak tayin edip Medîne'ye dönmüştür.²⁷⁰ Henüz İslâm ile yeni tanışan Müslümanlara destek olup İslâm hakkında bilgi edinmelerini sağlamak amacıyla Muaz b. Cebel'i de Mekke'de bırakmıştır. Buna göre Hz. Peygamber müstakil bir hac emîri görevlendirmemişse de Attâb, vali olarak bu görevi de yerine getirmiştir.

Hicretin dokuzuncu yılında Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekr'i hac emîri olarak görevlendirmiştir. Buna göre Hz. Ebû Bekr yaklaşık 300 kişilik hac kafilesi ile Medine'den hareket ederek hac süresince emirlik görevini yerine getirmiş ve haccı yönetmiştir. Henüz yolculuk devam ederken kendisine yetişip hac hakkında bir takım ilâhi emirleri tebliğ etmekle görevli olarak Hz. Ali de eşlik etmiştir. Emîr-i hac müessesesinin ibtidasının Hz. Ebû Bekr'e nispet ediliyor olmasında iki temel sebep bulunmaktadır. Buna göre hac için yapılan müstakil yolculuk, emirlik kapsamındaki önemli sembollerden birini teşkil etmektedir. Kafilenin yol güvenliği sağlanması ve selâmet içinde yolculuğu emîrin sorumluluğu altındadır. Diğer husus ise kafilenin yine müstakil olarak hac ibadetini ifası ile alakalıdır. Attâb b. Esîd'in gerçekleştirdiği haccın Müşriklerin uygulamalarını da içermesine karşın Hz. Ebû Bekr, ilgili âyet grubunun da tebliği ile haccın aslına tevdiinin ilk adımını atmıştır.

Hicretin onuncu yılında ise Hz. Peygamber, haccı bizzat tatbik etmesi sebebiyle herhangi bir hac emîri tayin etmemiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise emirlik müessesesi halifeler vasıtasıyla yürütülmüş ve halifenin aslî görevlerinden kabul edilmiştir. Halife hacca bizzat iştirak etmediği zamanlarda gibi güvenilir ve temsil yetkisine sahip kişileri de bu işle görevlendirebilmiştir.

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/368; Taberî, *Târih*, 458; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l meşâhir ve'l-a'lâm* (Beyrut: Tarihul Kütübül Arabiyye, 1990), 2/664; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/135.

Hac emirliği başlangıçta, hac işlerinin düzen içerisinde yönetilmesiyle alakalı bir vazife iken siyasî çekişmelerin Müslümanların gündemine girmesi sonrası muhalif grupların üstünlük yarışlarının sembolü ve iktidar göstergesi olarak telakki edilmeye başlanmıştır. Hz. Ali- Muâviye çekişmesinde Muâviye'nin hac emîrini tayini, bunu haber alan Hz. Ali'nin bir ordu göndererek duruma müdâhil olması ve hac emîrini kendisinin tayin etmesi bunun en bariz örneğidir.²⁷¹ Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet mücadelesinde de Emevî idaresi ile İbn Zübeyr arasında benzer bir durum yaşanmıştır.²⁷²

2. HİCRETİN 8. YILINDA HAC

Mekke'nin 8/630 yılındaki fethi, Ramazan ayında gerçekleşmiş olup hemen akabinde hac ayları başlamıştır. Genel kabul bu yılın hac emirliği görevini Attâb b. Esîd'in yerine getirdiği yönündedir. Benî Ümeyye kabîlesinin A'yâş koluna mensup olan Attâb, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştur. Kaynaklarda iyi, salih ve faziletli bir sahabi olarak tarif edilmiştir.²⁷³ Hz. Peygamber'in onu Mekke'de vekil tayin ederken, "Ey Attâb! Seni kime vekil tayin ettiğimi biliyor musun? Seni Allah'ın kavmine yönetici tayin ettim. Eğer onlar için senden daha hayırlı birini bilseydim onu onların üzerine tayin ederdim" dediği rivâyet edilmektedir.²⁷⁴

Mekke'de Hz. Peygamber'in temsilcisi konumunda, vâli olarak görevlendirilen Attâb'ın aynı yıl hac döneminde Müslümanlara emirlik ile görevlendirilip görevlendirilmediği konusunda farklı görüşler

²⁷¹ Taberî, *Târih*, 5/136.

²⁷² Ebû Amr Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî, *Târih*, ed. Ekrem el- Ömerî, (Şam/Beyrut: Dâr'ul Kalem, 1397) 1/427.

²⁷³ İbn Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed, *Üsdü'l-ğābe*, ed. Muhammed İbrahim el-Benna vd. (Kahire/Mısır: Kitâbü's-Şâb, 1973) 3/556.

²⁷⁴ İbn Esîr, *Üsdü'l-ğābe* 3/556; Ezrâki, *Ahbâru Mekke* 2/151; Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *İ'lâmü's-Sâcid bi-Ahkâmîl-Mesâcid*, ed. Ebû'l-Vefa Mustafa El-Merâğî (Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1996), 201; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *Müsrü'l-ğarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*, ed. Merzûk Ali İbrâhîm (Dar'ur-Râye, 1995) 1/335.

serdedilmiştir.²⁷⁵ Bunlardan ilkinе hac henüz farz kılınmadığı için hacın Müşriklerin geleneklerine göre yapılmasında bir sakınca görülmemiş ve hali hazırda Mekke'ye vâli tayin edilen Attâb'ın da bu görevi yerine getirebileceği düşünülmüştür.²⁷⁶ Diğer bir görüş ise herhangi bir emir atanmadığı ya da Attâb'ın bu görevi hac emîri vasfı ile değil de vâli olarak idame ettirdiği şeklindedir.²⁷⁷ Bize göre de uygun olan görüş, Mekke'de vali tayin edilen Attâb'ın hac emirliğinden ziyade siyasî lider vasfı ile hacın tatbikinde insanlara yardımcı olarak onları yönlendirdiği yönündedir.

Bu hacın büyük bir grup ve kabile şeklinde mi yoksa küçük gruplar halinde mi olduğu noktasında da farklı görüşler bulunmaktadır. Burada önemli olan husus, eda edilen hacın Müşriklerin bazı uygulamalarını da barındırıyor olmasıdır. Henüz Berâe sûresinin ilgili âyetleri nazil olmadığından bu hac, İslâm öncesi hac ritüellerine göre uygulanmıştır. Bununla beraber bu hacca katılan Müslümanların şirk unsurlarından uzak, Müşriklerin ise kendi inançlarına uygun haccettiklerini söylemek mümkündür. Berâe sûresinin tebliği ile bir sonraki yıl çıplak tavafın yasaklanması da sekizinci yıldaki hacda bu tür eski cahilî uygulamaların devam ettiğine işaret etmektedir.

Hız. Peygamber'in henüz yirmili yaşlarda olan Attâb'ı böylesine kritik bir göreve memur olarak tayin etmesinin arka planında önemli mesajlar bulunmaktadır. Buna göre Hız. Peygamber, Mekke'nin fethi sonrası insanların zihinlerinde oluşması muhtemel klasik fetih algısını kırmak istemiştir. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Müslüman olarak tanınan veya Medîne'nin ileri gelenlerinden birini seçmek yerine Mekke halkından ve yeni Müslüman

²⁷⁵ Hac emirliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Eroğlu, *Hac Emirliği (Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022) 35-41.

²⁷⁶ Mustafa Necati Barış, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac (Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Dönemleri)", *Eskişeni* 44 (Eylül 2021), 554.

²⁷⁷ Ümit Eskin, "The First Governor Of Mecca: Attâb b. Asîd, His Life And Political Activites", 66.

olmuş Attâb'ı tayin etmiştir. Ayrıca Attâb'ın mensup olduğu kabîlenin Mekke'deki saygınlığı da siyasi tavır çerçevesinde Hz. Peygamber'in kararını etkileyen bir diğer sebep olmuştur. Nihâyet gözden kaçırılmaması gereken ise tüm bunların yanında Attâb b. Esîd'in liyakat sahibi bir yönetici olacağını düşünmesidir.²⁷⁸

3. HİCRETİN 9. YILINDA HAC

Hicretin sekizinci yılından itibaren Müslümanlar, Mekke'nin fethi, Kureyşli Müşriklere karşı sağlanan üstünlük, Mûte'de Bizans ile mücadele ve nihâyet Tebûk Gazvesi ile varoluş sürecini pekiştirmiş ve önemli bir güç olduklarını kanıtlamışlardır. Akabinde pek çok kabîle, gönderdikleri heyetler aracılığıyla İslâm ile tanışmış ve Müslüman olmuştur. Nitekim Tebûk Gazvesi'nin hemen ardından Sakif kabîlesi İslâm'a geçmiş, Necran Hristiyanları ise cizye vermek sûretiyle güvenlik anlaşması talep etmişlerdir. Fezâreoğulları, Temîmoğulları, Sa'd b. Bekroğulları, Abdülkays b. Rebîaoğulları gibi pek çok kabîle de Medine'ye gelerek iman etmiş ve beldelerine dönerek tebliğ sürecini hızlandırmışlardır.²⁷⁹ Söz konusu sürecin başlangıcı, Müşriklerin bağlamından kopararak uygulamakta oldukları haccın aslî sûretine dönüşünü de beraberinde getirmiştir. Hz. Peygamber'in yönlendirmeleri ile gerçekleşen Hz. Ebû Bekr'in hac emirliği, Hz. İbrâhim geleneğinin en önemli mirasını Müşriklerin tahrifinden arındırmayı amaçlamıştır. Hz. Ebû Bekr'in emirlik müessesesi İslâmî usullerde ilk hac tatbikini içermesi sebebiyle müstakil olarak ele almayı gerekli kılmaktadır.

Hac emîri olarak görevlendirilen ve tarihî kaynaklarda Attâb b. Esîd'den ziyade ilk hac emirliği vazifesi ile özdeşleşen isim Hz. Ebû Bekr'dir. Kendisinin ön plana çıkmasının belli başlı sebepleri arasında; Medine'den hac

²⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ümit Eskin, "The First Governor Of Mecca: Attâb b. Asîd, His Life And Political Activities", *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 60-61.

²⁷⁹ Sami b. Abdullah el-Mâğlûs, *Siyer Atlası*, çev. Abdullah Karakaş (İstanbul: Siyer Yayınları, 2010), 382.

için müstakil bir kabile ile hareket etmesi, Hz. Peygamber'in hac konusundaki yönlendirmeleri ve Müşriklere yönelik çeşitli uyarıları içeren Berâe sûresinin tebliği bulunmaktadır. Hicri dokuzuncu yılın Recep ayında zorlu geçen Tebûk Gazvesi ve yine aynı ay içerisinde Devmetü'l-Cendel'in emîri Ükeydir b. Abdilmelik'e gönderilen seriyeye sonrası Müslümanlar Medine'ye dönmüşlerdir.²⁸⁰ Zilkâde ayının sonlarına gelindiğinde ise Hz. Peygamber İslâm akâidini özümsemiş ve liyâkat sahibi Hz. Ebû Bekr'i Müslümanların haclarını yönetmesi için hac emîri olarak görevlendirmiştir. İslâm'ın ilk hac kafilesinde Müslümanlar, bölgenin henüz bütünüyle İslâm'a girmemiş olması sebebiyle Müşriklerle birlikte hac yapmışlardır.²⁸¹

Berâe sûresinin tebliğ vazifesinden sorumlu tutulan ve kafileden sonra yola çıkan Hz. Ali, Hac emîri Hz. Ebû Bekr'e Arc denilen bölgede ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in Müşriklere muhâlif olarak Hz. Ebû Bekr'e öğrettiği şekilde Arefe günü Müzdelife bölgesinde değil Arafat'ta vakfe yapmışlardır. Yine Hz. Peygamber'in yönlendirmesine uygun olarak güneş batmadan önce Arafat'tan, güneş doğmadan önce ise Müzdelife'den ayrılmamışlardır.²⁸²

Hz. Ebû Bekr ifrat haccına niyet ederek Mekke'ye gelmiştir. Terviyeye gününden bir gün önce insanlara haccın nasıl yapılacağını anlatmak üzere hitap etmiştir. Konuşmasının ardından Hz. Ali ayağa kalkarak Berâe sûresini orada bulunanlara tebliğ etmiştir.²⁸³ Başka bir rivâyete göre ise Hz. Ebû Bekr: "Ey Ali kalk! Resûlullah'ın mesajını tebliğ et" diye seslenmiştir.²⁸⁴ Terviyeye günü Kâbe'yi yedi kez tavaf eden Hz. Ebû Bekr, Beni Şeybe kapısında devesine binip Mina'ya geçerek öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını burada kılmıştır. Güneş doğduktan sonra Arafat ile Müzdelife arasında yer

²⁸⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 4/6; Mâğlus, *Siyer Atlası*, 381.

²⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/368.

²⁸² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1077.

²⁸³ Nesâî, "Hac", 24 (No. 376); Buhârî, "Meğâzî", 64 (No. 418).

²⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/37.

alan Nemîre'ye²⁸⁵ gelerek kıldan yapılmış bir çadırdaki konaklamıştır. Hz. Ebû Bekr'in haccında Müşriklerden farklı olarak tatbik ettiği pek çok uygulama bulunmakta olup bunlardan biri de kıldan yapılmış çadırdaki konaklamasıdır. Daha önce de belirtildiği üzere hums ehli, yalnızca deri çadırlarda konaklamayı kendilerine meşrû görüyorlardı.

Öğle vaktine doğru Nemîre'den ayrılarak Mekke'nin güney batısında yer alan Urene Vadisi'ne hareket eden Hz. Ebû Bekr, öğle ve ikinci namazlarını tek ezan ve iki kamet ile cemettikten sonra burada bir hutbe irad etmiştir.²⁸⁶ Hutbenin ardından Hz. Ali, Berâe sûresinin ilgili ayetlerini orada bulunanlara tekrar tebliğ etmiştir.²⁸⁷ Akabinde Arafat'ta musallanın yer aldığı el-Hidâb'a geçerek vakfe yapan Hz. Ebû Bekr, oruçlu olanlar iftarını açtıktan sonra hızlıca Müzdelife'ye hareket etmiş ve Kuzah Tepesi'nin üzerinde bulunan ateşe yakın bir noktada konaklamıştır.²⁸⁸

Sabah namazından sonra yeniden vakfe yapan Hz. Ebû Bekr, çevresinde bulunanlara, "Ey İnsanlar! Erken davranın! Ey İnsanlar! Erken davranın!" çağrısıyla güneş doğmadan yola çıkılması konusunda uyarılarda bulunmuştur. Mina ile Müzdelife arasında bulunan Muhassir Vadisi'ni hızlıca geçip Akabe Cemresi'nin bulunduğu bölgeye hareket ederek bineğinin üzerinde yedi taş atmıştır. Nihâyet Mina'da kurbanını keserek tıraş olmuştur. Hz. Ali Berâe sûresinin ilgili ayetlerini son kez bayram günü Akabe Cemresi'nin yanında bulunulduğu sırada okumuş ve Hz. Peygamber'in "Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapamayacak ve Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmeyecektir" mesajını hatırlatmıştır. Öğle namazını Ebtâh Vadisi'nde kılan

²⁸⁵ Mâğlûs, *Siyer Atlası*, 302.

²⁸⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1077.

²⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, 10/103.

²⁸⁸ Söz konusu ateş, toplumda bilinen ve Cahiliye geleneğinden görülen bir uygulamadır. Emevi halifesi Süleyman b. Abdülmelik Kuzah tepesinde yer alan bu ateşi görünce yanında bulunanlara: "Bu ateş ne zamandır yanmaktadır?" diye sormuştur. Cevap olarak, "Cahiliye döneminden beri vardır. Kureys bu geleneği koymuştur" denilmiştir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/1105.

Hız. Ebû Bekr, akşam ve yatsı namazlarını da Mekke'de kıılıp Medine'ye dönüş için yola çıkmıştır.²⁸⁹

4. HZ. ALİ'NİN TEBLİĞ GÖREVİ

İslâm haccı öncesi Mekke toplumunda şirk inancı çerçevesinde yeniden inşa edilen ve halihazırda uygulanmakta olan haccın aslına dönüş sürecindeki önemli adımlardan biri de Berâe sûresinin ilk yirmi sekiz âyetinin tebliğidir. Medine'de nâzil olan sûrenin Mekke'li Müşriklere yönelik uyarı, hatırlatma ve mühlet içeren mesajlarını ivedilikle tebliğ etmek üzere Hz. Peygamber, amcasının oğlu Hz. Ali'yi görevlendirmiştir. Hz. Ali'nin tebliğ ile yükümlü kılındığı ilgili âyet grubunda üzerinde durulan konular genel olarak şunlardır;

1- Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmenin yasaklanması,

2- Hz. Peygamber ile arasından anlaşma bulunan Müşriklerin anlaşmalarının ittifak edilen süre sonuna kadar geçerli olması, anlaşması olmayanlara ise dört ay süre verilmesi,

3- Cennete hiçbir Müşrik'in giremeyeceği,

4- İlgili âyetlerin tebliğ edildiği yıldan sonra Müşrikler ve Müslümanların hacda bir araya gelemeyeceği şeklindedir.²⁹⁰

Berâe sûresi yüz yirmi dokuz âyet olup yüz yirmi sekiz ve yüz yirmi dokuzuncu âyetleri dışında²⁹¹ bütünüyle Medine döneminde indirilmiştir. Sûre adını aldığı Berâe kelimesinden hareketle Müşriklere yönelik olarak "ayrılık, uzak olmak, kurtulmak, ilişki kesmek,²⁹² uyarı, ihtar, ultimatom, kesin ve son uyarı"²⁹³ gibi anlamları ihtiva etmektedir. Berâe sûresinin

²⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1078.

²⁹⁰ Vâkıdî, 3/1078; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/357.

²⁹¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/103.

²⁹² Kurtubî, *el-Câmi*, 10/96.

²⁹³ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, 421.

müstakil bir sûre olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Uzun bir süre herhangi bir âyet grubunun gelmemiş olması ve Berâe'nin Enfâl sûresi ile içerik benzerliği, ilgili sûrenin Enfâl'in devamı olduğu şeklindeki yorumlara sebep olmuştur. Ayrıca sûrenin besmele ile başlamıyor olması da müstakil bir yapıya sahip olmadığı yönündeki görüşleri destelemek üzere kullanılmıştır.²⁹⁴ Ancak Hz. Peygamber'in bu yönde herhangi bir ifadesinin olmaması ve sûrenin farklı şekilde anılması Enfâl'den ayrı olduğu düşüncesinin temelini oluşturur.²⁹⁵ İçerdiği mesajlar itibariyle çeşitli isimlendirmelerle anılan sûreye Azâb,²⁹⁶ Müşerride, Müşîre, Hafîre²⁹⁷ ve birini hastalıktan kurtarmak anlamında el-Mukaşşise²⁹⁸ denilmiştir.

Berâe sûresi, haccın uygulanış biçimi ve Müşriklerle yapılan anlaşmaların bozulması gibi konuları ihtiva etmenin yanı sıra Hz. Ali'nin ilk hac emirliğindeki görevi hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Bu sebeple sûrenin nüzûlünün Hz. Ebû Bekr görevlendirildikten sonra mı yoksa önce mi olduğu önem arz etmektedir. Çünkü Hz. Ali'nin görevlendirilmesi bu noktada çeşitli çıkarımlara sebep olmuştur.

Berâe sûresinin nüzûlü ve Hz. Ali'nin ilgili âyet grubunu tebliği noktasında iki farklı görüş öne çıkmaktadır: İlki sûrenin Hz. Ebû Bekr yola çıkmadan önce nâzil olması ile ilgilidir. Buna göre Hz. Peygamber, ilk otuz²⁹⁹/kırk³⁰⁰/dokuz³⁰¹ âyeti Hz. Ebû Bekr'e öğretmiş ve "Bütün halk Arafat'ta bir araya gelince bu âyetleri onlara oku" buyurarak Mekke'ye göndermiştir. Hz. Ebû Bekr'in yola çıkmasının akabinde Hz. Peygamber, Hz.

²⁹⁴ Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî*, ed. Ali Abdülbârî Atıyyâ (Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1994), 5/237.

²⁹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 3/288.

²⁹⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 5/235.

²⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/288.

²⁹⁸ İbn Âşûr, Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tahrîr* (Tunus: Dar'ut-Tûnûsiyye, 1984), 10/95.

²⁹⁹ Taberî, *Târih*, 458.

³⁰⁰ Taberî, *Târih*, 458; Kurtubî, *el-Câmi*, 10/101.

³⁰¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/103.

Ali'yi çağırarak, "O âyetleri Ebû Bekr'den sen al. Onları halka oku" buyurmuştur. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in hızıyla meşhur Kasva³⁰²/Adba³⁰³/Ced'a³⁰⁴ isimli devesini alarak yola çıkmış ve Zülhuleyfe'de hac kafilesine yetişmiştir.³⁰⁵ Hz. Ali'nin Kasva ile yola çıkması gönderilen mesajın önemini göstermekte ve hac vazifesi başlamadan önce kafileye yetişebilmesinin amaçlandığını ortaya koymaktadır.

Berâe sûresinin tebliği ile ilgili bir diğer görüş ise söz konusu âyet grubunun kafile yola çıktıktan sonra nazil olduğu şeklindedir. Buna göre Hz. Ali, Hz. Ebû Bekr'in hac emirliği görevinden bağımsız olarak ilgili âyetleri tebliğ ile görevlendirilmiştir.³⁰⁶ Hz. Ebû Bekr üç yüz kişilik hac kafilesi ile Medine'den yola çıkmıştır.³⁰⁷ Hz. Peygamber'in boyunlarına nişan takıp sağ taraflarını eliyle işaretlediği yirmi devesi ve Hz. Ebû Bekr'in beş devesi de kafile ile kurbanlık olarak gönderilmiştir.³⁰⁸ Abdurrahman b. Avf da kurbanlık götüren kişilerden biridir. Nâciye b. Cündüb es-Eslemî ise develerin başında görevlendirilmiştir. Hz. Ebû Bekr ve beraberinde bulunanlar Zülhuleyfe bölgesinde ihrama girip telbiye getirmeye başlamışlardır. Arc denilen bölgeye gelindiğinde ise Hz. Peygamber'in devesi Kasva'nın sesleri işitilmiş ve Hz. Ali'nin kafileye yetiştiği görülmüştür. Hz. Ebû Bekr, emîr olarak tayin edilmiş olmasına rağmen Hz. Ali'nin peşi sıra gelişi üzerine "Emîr olarak mı, yoksa memur olarak mı geldin?" diye sormuştur.³⁰⁹ Hz. Ali'nin "Memur olarak geldim" yanıtı üzerine Hz. Ebû Bekr, "Resûlullah seni hac emîri olarak mı görevlendirdi?" diyerek Hz.

³⁰² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/153; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/1077.

³⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/37; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/664.

³⁰⁴ Nesâî, "Hac", 24 (No. 376); Buhârî, "Meğâzî", 64 (No. 418).

³⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/153; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/1077; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/37; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/664.

³⁰⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/664; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/357.

³⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/153; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1077; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/160.

³⁰⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/160.

³⁰⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/357.

Ali'nin gönderilme sebebini öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, "Hayır, fakat Berâe sûresini insanlara okumam ve her ahit sahibine ahdinin tamamlanacağını bildirmem için beni görevlendirdi"³¹⁰ şeklinde yanıt vermiştir.

Hz. Ali'nin kabileye ulaştığında gönderiliş amacının Berâe sûresini tebliğ etmek olduğunu belirtmesi üzerine Hz. Ebû Bekr Medine'ye dönerek Hz. Peygamber'den durumun mahiyetini öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Cebraîl bana o âyetleri okuyanın Haşimoğullarından birisi olması gerek diye haber getirdi. Bu yüzden Ali'yi gönderdim. Sen hac emîri ol ve Ali de bu âyetleri Yüce Allah'tan ve benim dilimden okusun, halka işittirsin"³¹¹ cevabını vermiştir. Ayrıca Hz. Peygamber kurbanlık olarak yirmi deve yollamıştır. Hz. Ebû Bekr beş, Abdurrahman b. Avf ise bir deve alarak Mekke'ye dönmüştür.

Berâe sûresinin tebliğinde Hz. Ali'nin görevi hakkında mezhebî yönelimlere bağlı olarak farklı çıkarımlarda bulunulmuştur. Buna göre Şîi müfessirlerden Tabersî ve Ayyâşî, sûrenin tebliğ vazifesinin Hz. Ali'ye tevdi edilmesini imâmet konusuna delil olarak göstermişlerdir.³¹² Furât el-Kûfî ise Hz. Peygamber'in, "Ey Ali, sen bana Harun'un Musa'ya olduğu gibi olmaya razı değil misin? Benden sonra peygamber yoktur ancak sen benim ailemin velîsisin. Buna senden ve benden başkası layık değildir" dediğini bildirmektedir.³¹³ Ancak burada mezhebî kaygılar çerçevesinde taraflı bir bakış açısı sergilendiği görülmektedir. Olayın gelişim sürecine objektif bir gözle bakıldığında Hz. Ali'nin görevlendirilmesinin hilâfet meselesinden ziyâde gerekçelerinin olduğu anlaşılabacaktır. Nitekim bu gerekçelerden biri

³¹⁰ Nesâî, "Hac", 24 (No. 376).

³¹¹ Taberî, *Târih*, 458; Mukâtil, *Tefsîr*, 2/103.

³¹² Tabersî, Ebû Ali Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kurân* (Beyrut: Dâr'ul-Murtazâ, 2006) 5/5-7; Ayyâşî, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd es-Semerkandî, *Tefsîrü'l-Ayyâşî* (Tahran: Mektebetü'l-Âlemiyyetü'l-İslâmiyye, ts.) 2/75.

³¹³ İbn Furât, İbrâhim el-Kûfî, *Tefsîru Furâti'l-Kûfî*, ed. Muhammed el-Kâzım (Beyrut/Lübnan: Müessesetü-t-Târihu'l Arabiyye, 2011) 1/159.

olarak Arap kültüründeki anlaşma kuralları örnek gösterilebilir. Buna göre Araplar arasında yapılan anlaşmalar ancak anlaşma sahibi veya onun ailesinden biri tarafından bozulabilmekteydi. Hz. Peygamber'in, Haşimoğullarından amcasının oğlu Hz. Ali'yi görevlendirmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber'in, ilk Müslümanlardan olup İslâm'ın özünü benimsemiş yetkin bir sahâbi olan Hz. Ali'yi görevlendirmesi, hac emirliğinden bağımsız olarak yalnızca sûrenin tebliği ile ilgilidir. Şiîler Hz. Ali'nin görevlendirilmesini hilâfet ile bağdaştırıyor olsalar da işin en başında zaten Hz. Peygamber, kıymetli bir vazife olarak kabul edilen hac emîrliğinde Hz. Ebû Bekr'i kendisine vekil tayin etmiştir. Bununla beraber Hz. Ali'nin sûreyi Hz. Peygamber'den duyduğu şekilde ezberleyip doğrudan Müşriklere aktarması da yine tebliğ görevinin bir başka gerekçesidir. Aksi durumda Hz. Ali'nin ilgili ayet grubunu Hz. Ebû Bekr'e iletmesi ve hac yolculuğunun kalan kısmında Hz. Ebû Bekr'in ayetleri ezberleyip ilan etmesi büyük bir meşakkat gerektirecektir. Hz. Ali'nin henüz genç bir sahâbî olarak daha gür bir sese sahip olması da tebliğ görevinin gerekçelerinden biri olarak ifade edilebilir.³¹⁴

Esasında Berâe sûresinin nüzûlünün, Hz. Ali'nin tebliğ görevinin yanı sıra Hz. Peygamber'in hac emîri olarak kendisinin yerine Hz. Ebû Bekr'i seçmesi noktasında da önemi haiz olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in hac ibadeti farz kılınmasına rağmen Hz. Ebû Bekr'i hacca yönetmesi için görevlendirmesinin temelinde Müşriklerin Kâbe'yi çıplak olarak tavaf edeceklerini bilmesi ve bu durum ortadan kalkmadan haccetmeyi istememesi yer almaktadır.³¹⁵ Bu noktada Hz. Peygamber'in farz kılınmış olan bir ibadeti bireysel tercihi ile tehir edip etmediğinin de üzerinde durulması gerekir.

³¹⁴ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 32.

³¹⁵ Kurtubî, *Câmi'*, 10/102.

Berâe sûresinin Hz. Ebû Bekr yola çıkmadan önce (bir rivâyete göre Şevval ayında)³¹⁶ indirildiği varsayımında Hz. Peygamber'in aldığı karar bireysel bir tercih olarak görülebilir. Zira Hz. Peygamber'in hac emiri tayin etmesindeki temel sebep Müşriklerin çıplak tavaf yapacaklarını bilmesidir. Eğer Berâe sûresi Hz. Ebû Bekr yola çıkmadan önce indirilmiş olsaydı Müşriklerin çıplak tavaf yapmalarının yasaklanması sebebiyle Hz. Peygamber'in bizzat hacca iştirak etmesi gerekirdi. Bu sebeple ilgili ayet grubunun Hz. Ebû Bekr yola çıktıktan sonra nâzil olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Müşriklerin Berâe sûresindeki emirler hakkında, "Hac mevsimlerindeki ticaret ve panayırlarımız sona erdi. Bu zamanlarda ele geçirdiğimiz kâr da elden gitti" sözleri de durumu özetler niteliktedir.³¹⁷

Berâe sûresinin nüzûlü aynı zamanda İslâm'ın sorun çözme metoduna da ışık tutmaktadır. Buna göre hac konusunda Müşrikler tarafından gerçekleştirilen malûm tahrife karşı Hz. Peygamber, ilgili sûrenin âyetleri vahyolmasına rağmen ilk anda bireysel iştirakte bulunmamıştır. Nitekim Hz. Ali'nin tebliğ görevini tevdi alıp kabileye yetişmesi yaklaşık dört günlük bir mesafede olmuştur. Bu noktada Hz. Peygamber tadrîcî sürecin bir parçası olarak Hz. Ali'yi görevlendirmiş ve ilgili âyet grubunda da bahsedilen uygun ortamın oluşmasını sağlamıştır. Böylelikle Müşriklere son uyarı yapılarak hac ortamını ilâhî iradeye uygun hale getirmek amaçlanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kureys ile arasında bulunan husûmet de hicri dokuzuncu yılda hac yapmamasının sebeplerinden biridir.³¹⁸

Huza'a, Beni Müdlic ve Beni Huzeyme gibi bazı Arap kabilelerinin Müslüman olmamalarına rağmen hacetmek istemeleri ve buna dayanak olarak da Hudeybiye'de Hz. Peygamber ile yapmış oldukları iki yıllık anlaşmanın arkasına sığınmaları ise bu sûrenin tebliğiyle sona ermiştir.³¹⁹ Hz.

³¹⁶ Zemahşeri, *Esâsü'l-belâga*, 422.

³¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 5/2.

³¹⁸ Mustafa Karabacak, "Müşriklerin Tevhîde Aykırı Uygulamaları: Hac Örneği", *Mütefekkir Yayınları* 10/19 (Haziran 2023), 70.

³¹⁹ Taberî, *Târih*, 457; Mukâtil, *Tefsîr*, 2/106.

Peygamber'in beşer olarak yapmış olduğu anlaşmalar, sürelerinin bitimine kadar devam etmiştir. Burada Hz. Peygamber özelinde Yaratıcı'nın insan hayatına müdahalesi ve beşerî ilişkilerin tertibi gibi konular ön plana çıkmaktadır. Diğer yandan doğrudan kutsalı ilgilendiren Kâbe gibi temel İslâm esasları noktasında ise Müşriklerin engellenmeleri ilâhî emir ile gerçekleşmiştir.³²⁰

³²⁰ Âdem Tutar, "İslâm Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001), 84.

- İKİNCİ BÖLÜM -
HİCRETİN 10. YILINDAKİ HAC / VEDA HACCI

Hz. Peygamber'in haccı, inanç sistemini kendilerine göre düzenlemiş ve ticârî çarkların işleyişini tamamıyla eline almış Mekkeliler karşısında devrim niteliği taşımaktadır. Çünkü hac, kişinin doğrudan dışa vurumu ile alakalı bir ibadettir. Kişinin iç dünyası ve nispeten dışarıya yansıyan davranışlarının gizli ve bireysel olması hasebiyle tam anlamıyla gözlemlenemeyebilir. Ancak hac ibadeti doğrudan tatbiki gerekli kılması sebebiyle Müşrik zihniyetin dönüşüm zorluğunu artırmaktadır. Ayrıca bedevi kültürün ataların geleneklerine bağlılığı ve menfaat ilişkileri düşünüldüğünde söz konusu durumun meşakkati anlaşılacaktır. Burada şöyle bir çıkarımda bulunulabilir: Geçmiş yaşantılarına ve sahip oldukları imkânlarla sıkı sıkıya bağlı olan dönemin Mekkelî Müşriklerini bu durumdan kurtarabilmenin ancak iki yolu vardır: İlk olarak onlara mevcut gelirlerinden ve yaşam standartlarından daha iyi bir fırsat sunulabilir ki bu, söz konusu zihniyetin daha da benimsenmesine de sebep olabilir. İkinci yol ise sahip oldukları yaşam standartlarını, imkân ve ayrıcalıklarını kaybedebileceklerini hissettikleri caydırıcı bir güç görmeleri ile mümkündür. Bu noktada Hz. Peygamber'in tevhit temelli haccı ilan ederek uygulaması ve hums ehlinin tüm ayrıcalıklarını ellerinden almasının zemîninde Mekke'nin fethi ile bağlantı kurmak mümkündür. Mekkelî Müşrikler artık karşı koyamayacakları İslâm Devleti nazarında kendilerine

Hız. Ali tarafından açıkça telkîn edilen Berâe sûresinin ilgili âyetlerine uymak durumunda kalmışlardır.

İslâm inanç ve ahkâm sisteminin tesîsinde ilâhî iradeye bağılı olarak tederîci bir sürecin hüküm sürdüğü görüldü. Buna uygun olarak hicretten önce namazın farz kılınması ile Müslümanların Allah’a tevhit temelli yönelişlerinin bir sembolü de ilan edilmiştir. Hicretin ikinci yılında farz kılınan oruç ile ilk kulluk sınavı mahiyetinde nefis terbiyesi ve empatik düşünce yapısının zemini oluşturulmuştur. İslâm’ın muttaki şahsiyeti inşâ sürecinde bir sonraki adım hicretin yine ikinci yılında farz kılınan zekât olmuştur. Dünya’ya bağılılık ve emanetin sahibini tanıma yolunda kişinin fedakârlık düzeyini gösteren zekât, Allah’a itaatın de somut bir göstergesi olmuştur. Ayrıca toplum nazarında sınıfsal ayrımların ortadan kalkması ve kardeşlik bağının güçlenmesi gizil amaçlarıyla sağladığı fayda İslâm ruhunun özünü oluşturmaktadır. Nihâyetinde hicretin dokuzuncu yılında farz kılınan hac ile kişi, teslimiyetini fiili olarak ifade etmiştir. Mikat sınırlarından başlamak üzere her Müslüman hac ibadetini ifâ sırasında, “Lebbeyk Allâhümme lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk, innel hamde ve’n-nî’mete leke ve’l-mülk, lâ şerîke lek” sözleriyle Allah’ın huzurunda olduğunu tescillemektedir.

1. HACCIN İSİMLENDİRİLMESİ

Siyer ve İslâm tarihi kaynaklarında hicretin onuncu yılında Hz. Peygamber’in yönetiminde yapılan haccın farklı kelimelerle isimlendirildiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Bunlar “tebliğ”, “belâğ”, “İslâm” ve “vedâ”dır. Her birinin gerekçelerine dair bilgi bulmak mümkündür.

Abdullah b. Abbas, “Vedâ Haccı” isimlendirmesini kabul etmeyerek “İslâm Haccı” denilmesinin doğru olacağını belirtir. Hz. Peygamber’in yalnızca bir hac yaptığını da ilgili isimlendirmeye dayanak olarak

belirtmektedir.³²¹ Ümmü Mektûm rivâyetine göre ise aynı sebebe bağılı olarak bu hac “Belâğ Haccı” olarak isimlendirilmiştir.³²² İbn Kesîr, “İslâm Haccı” denilmesinin sebebi olarak nübüvvet öncesi ve hicret sonrası Medîne’den yapılan bir hac olmasını dayanak göstermiştir. “Tebliğ Haccı” denilmesinin ise hac ile ilgili emirlerin hem kavli hem de pratik olarak insanlara öğretilmesi ve açıklanmayan hiçbir durumun kalmaması sebebiyle olduğunu ifade etmiştir. Nitekim hacca dair tüm detayların açıklanmasına binaen Arafat’da, “..Bunlar yoldan çıkmaktır. Kâfir olanlar bugün sizin dininizden (onu yok etmekten) ümit kesmiştir. Artık onlara saygınlık yakıştırmayın; bana saygı duyun! Bugün, sizin için dininizi olgunlaştırdım, üzerinize nimetimi tamamladım...”³²³ âyetinin nâzil olduğunu bildirmektedir.³²⁴ “Vedâ Haccı” ise, Hz. Peygamber’in bu hacdan birkaç ay sonra vefat etmesi, Arap Yarımadası’nın farklı bölgelerinden gelen büyük Müslüman toplulukla son kez buluşması gibi nedenlere binaen sonradan verilen bir isimdir.

2. HACCIN TÜRÜ

Hz. Peygamber’in ihrama giriş sürecinden itibaren haccın hangi türüne uygun olarak niyet ettiği ihtilaf konusu olmuştur. Yanında kurbanlık götürmesi, ashâbına uyarıları, Hz. Âişe ve Hz. Ali’ye tavsiyeleri, Müslümanlar arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bölümde üç hac türüne de delil gösterilen rivâyetler incelenecektir.

Hac türleri kişinin yanında kurbanlık hayvan götürmesi, tek tip ihrama girmesi ve haccına uygun niyet etmesi gibi durumlara bağılı olarak farklılık göstermektedir. Bunlardan ifrad haccı, umresiz hac demektir.³²⁵ Kişi o hac yılı

³²¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/157; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1088.

³²² Belâzürî, *Ensâb*, 1/473.

³²³ Mâide 5/3.

³²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/109.

³²⁵ Karagöz, İsmail vd, *Hac İlmi hali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 43.

içerisinde yalnızca hac için niyet etmektedir. İfrad haccında kurban yükümlülüğü bulunmamaktadır.³²⁶ Bir diğer hac türü, kıran haccıdır. Aynı hac yılı içerisinde kişinin hem hac hem de umre için niyet ederek tek ihramla iki vazifeyi de yerine getirmesidir. İmkânı olanların kurban kesmeleri gerekli görülmüştür.³²⁷ Üçüncü hac türü ise temettû haccıdır. Temettû haccına niyet eden kimse, hac yılı içerisinde önce umre görevini yerine getirmektedir. Akabinde hac dönemini takip ederek yeniden ihrama girmekte ve haccını edâ etmektedir.³²⁸ Kıran haccında olduğu gibi temettû haccı yapacak olan kişinin de kurban yükümlülüğü bulunmaktadır.³²⁹

Hiz. Peygamber'in ifrad haccı yaptığını savunanlar Vedâ Haccı isimlendirmesini delil olarak göstermişlerdir. Hiz. Peygamber'in haccına Kîrânü'l-Vedâ veya Mut'atü'l-Vedâ gibi tanımlamaların yapılmamasını ifrad haccına gerekçe olarak sunmuşlardır. Ancak Vedâ Haccı isimlendirmesinin haccın türü ile ilgili olmayıp Hiz. Peygamber'in yaptığı son hac olması bağlamında kullanıldığı unutulmamalıdır. Buna göre söz konusu çıkarım mutlak bir sonuç ifade etmemektedir.³³⁰

Hiz. Peygamber'in kıran haccı yaptığını savunanlar دَخَلَتْ الْعُمْرَةُ فِي الْحَجِّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ "Umre kıyamete kadar haccın içindedir"³³¹ hadîsini delil göstererek umrenin haccın dahilinde olduğunu ve haccı zikretmekle aslında hem umre hem de hacca işaret edildiğini ileri sürmüşlerdir.³³² Hiz. Peygamber hac yolculuğunda Serîf mevkiine ulaştığında ashâbına, "Sizden kimin yanında kurbanlık hayvanı yoksa ve umre yapmak isterse yapsın. Fakat kim yanında

³²⁶ Zebîdî, *et-Tecrîdü's-Sarîh*, ed. Hasan Abdulmunim Şelabi (Suriye: Müessesetü'r Risâle Nâşîrûn, 2009), 231.

³²⁷ Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Selâme el-Ezdi, *Şerhu Meâni'l-Âsâr* (Beyrut/Lübnan: A'lam Al-Kutub, 1994) 2/200.

³²⁸ Ateş, *Tefsîr*, 1/340.

³²⁹ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr* 2/156.

³³⁰ İbn Hazm, *Haccetü'l-Vedâ*, ed. Karmî, Ebû Suheyb, (Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998), 459.

³³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/127; Tirmizî, "Hac" 9 (No. 125); Ebû Dâvud, "Hac" 11 (No. 70); İbn Mâce, "Hac" 25 (No. 96); Müslim, "Hac" 15 (No. 222).

³³² İbn Hazm, *Haccetü'l-Vedâ*, 459.

kurbanlık hayvanı varsa yapmasın”³³³ duyurusunda bulunmuştur. Hz. Peygamber’in sözlerini işiten Âişe’nin ise hayız durumunun devam etmesi sebebiyle umre yapamayacağı konusunda endişeye kapılması sebebiyle Hz. Peygamber onu teskin etmiş ve Mekke’ye ulaştıklarında erkek kardeşi Abdurrahman b. Ebî Bekr ile Ten’im’e giderek umre için ihrama girmesini söylemiştir.³³⁴ Söz konusu rivâyetten anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber ashâbını umre ile ilgili her ne kadar serbest bırakmış olsa da Hz. Âişe’nin iştiyâki kıymetli bir delil niteliğindedir. Hz. Âişe’nin umre hakkındaki tavrı, Hz. Peygamber’in gerçekleştirmiş olduğu hacın kıran veya temettû olması noktasında önemlidir. Hz. Peygamber’in kıran haccı yaptığını savunanların temel dayanaklarından biri de telbiye esnasındaki “وَحَجًّا عُمْرَةً لِّلَّيْكَ” ifadesi olmuştur.³³⁵ Söz konusu ifade, Hz. Peygamber’in hac ve umre için aynı anda niyet edip telbiye getirdiğini göstermektedir.

Enes b. Mâlik’in, “Resûlullah’ın umre ve hac için birlikte telbiye getirdiğini işittim” demesi üzerine Hz. Ömer, “Resûlullah sadece hac için telbiye getirmiştir” demiştir. Bunun üzerine Enes, “Bizi bir çocuktan başka bir şey zannetmiyorlar! Resûlullah’ın ‘hac ve umre için birlikte lebbeyk!’ dediğini işittim”³³⁶ demiştir. Hz. Âişe ise kabilede bulunanların farklı şekillerde niyet etmiş olabileceğine dikkat çekerek, “Resûlullah ile üç çeşit niyetle hac için yola çıktık. Kimimiz hac ile umreyi birleştirdi. Kimimiz sadece hacca niyet etti. Kimisi de umreye niyet ederek çıktı. Umreyle hac arasını birleştiren kimse, menâsikin tümünü yapmadan ihramdan çıkamaz. Hacca niyet eden ise menâsiki tamamlar ve ihramdan çıkar. Umreye niyet eden ise tavaf ve sa’y yapıp ihramdan çıkar ve haccı bekler”³³⁷ demiştir. İbn Abbas rivâyetinde ise, “Resûlullah ve ashâbı çarşamba sabahı hacca niyet ederek gelmişlerdi.

³³³ Buhârî, “Hac”, 25 (No. 47).

³³⁴ Buhârî, “Hac”, 25 (No. 47); Müslim, “Hac”, 15 (No. 138); Nesâî, “Hac”, 24 (No. 185).

³³⁵ Müslim, “Hac”, 15 (No. 263); Ebû Dâvud, “Hac”, 11 (No.75); Nesâî, “Hac”, 24 (No.111); İbn Mâce, “Hac”, 25 (No.37); Muvatta, “Hac”, 20 (No.28).

³³⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/158.

³³⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/158.

Resûlullah, beraberinde kurban getirenler hariç onlara umre yapmalarını emretti. Bunun üzerine elbiseler giyildi; kokular süründü ve eşlerle yatıldı”³³⁸ ifadeleri Hz. Peygamber’in kıran haccı yaptığına işaret etmektedir.

Vâkıdî’nin aktardığı bir rivâyete göre ise Hz. Ali, Yemen’den geldiğinde Hz. Peygamber’in yanına giderek Hz. Fatıma’nın ihramdan çıkışı ve renkli elbiseleri konusunda sorular sormuştur. Hz. Peygamber durumu açıkladıktan sonra kendisine, “Ey Ali, sen hac farızasını eda ederken ne dedin?” diye sormuş, Hz. Ali ise: “Allah’ım! Ben de Resûlünün ihrama girdiği niyetle ihrama giriyorum” dediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Benimle kurbanlar vardı. Dolayısıyla (kurbanlar kesilmeden) ihramdan çıkamazsın” diyerek Hz. Ali’yi kendi kurbanlarına ortak etmiştir.³³⁹ İlgili rivâyette Hz. Peygamber’in beraberinde getirdiği kurbanlıkların sayısının yüz olduğu ve yanında kurbanlıkları olmayanların tıraş olup ihramdan çıktıkları bildirilmektedir.³⁴⁰ Söz konusu rivâyet de Hz. Peygamber’in kıran veya temettû haccı yaptığı konusunda güçlü bir delil oluşturmaktadır.

İbn Hazm’a göre Hz. Peygamber, önce umre sonra da hac için ihrama girmiştir. Mekke’ye ulaştığında kurbanını kesmiş olanların hacca devam etmesi gerektiğini, kurbanını kesmeyenlerin ise tavaf ve sa’y sonrası tıraş olarak ihramdan çıkmasını tavsiye etmiştir. Yanında kurbanı olmayanların ise bunun yerine toplam on gün oruç tutabileceklerini belirtmiştir.³⁴¹ Hz. Peygamber’in Mekke’ye ulaştığında ilk gerçekleştirdiği tavaf, hac ile umre yapıp yapmadığı konusunda da kritik bir öneme sahiptir. Çünkü gerçekleştirilen ilk tavafın kudüm tavafı olması umre yapmadığını, ziyaret tavafı olması ise kıran ve temettû haccı yaptığını göstermektedir. Elde ettiğimiz bilgileri derlediğimizde Hz. Peygamber’in ashâbına ruhsat

³³⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/159.

³³⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/703.

³⁴⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1087.

³⁴¹ İbn Hazm, *Haccetü’l-Vedâ*, 404; Muvatta, “Hac” 20 (No. 246); Müslim, “Hac” 15 (No. 91).

vermekle birlikte kendisinin ifâ ettiği ilk tavafının haccın bir parçası olarak ziyaret tavafı olduğunu söyleyebiliriz.

3. HAC KARARININ ALINMASI VE MEKKE'YE YOLCULUK

Hız. Peygamber Zilkâde ayının sonlarına doğru hac kararı almış ve insanlara da hac ibadetlerini yapmaları konusunda çağrıda bulunmuştur. Hız. Peygamber'in haccına iştirak edebilmek ve onunla hac yapmak isteyen pek çok kişi Medine'ye hareket etmiştir.³⁴² Kendisine vekil olarak Medine'de Ümmü Mektûm³⁴³/Ebû Düçane b. Hareşe es-saldî/ Sibâ b. Urfuta el Gıfari'yi³⁴⁴ bırakan Hız. Peygamber, hicri onuncu yılın Zilkâde ayının sonlarına doğru Medine'den yola çıkmıştır. Zilkâde'nin bitimine; Vâkıdî, İbn Kesîr ve İbn Esîr'e göre beş³⁴⁵ gün kala, Taberî'ye göre ise dokuz³⁴⁶ gün kala yola çıkmış ve aynı gün Zül Huleyfe'de bulunan mîkat yerine ulaşmıştır.³⁴⁷ İbn Hazm ise Zilhicce'nin ilk gününün perşembe olduğunu kabul etmekle birlikte yola çıkış tarihinin de altı gün önce yine perşembeye denk geldiğini ifade etmektedir.³⁴⁸ Ancak söz konusu çıkarıma göre ayın bitiminin altı gün öncesi cuma günüdür ve Hız. Peygamber'in yola çıktığı gün öğle namazını dört rekât olarak kıldığı bilinmektedir. İlgili görüşe göre tarih ve gün uyumunun gerçekleşmediği ayrıca cuma günü öğle namazının dört rekât olarak kılınmış olmasının mümkün olmadığı görölmektedir.

Hız. Peygamber'in hac yaptığıyla denk gelen Zilhicce ayının ilk gününün perşembe olduğu konusunda ittifak edilmiştir. Aynı yıl Zilkâde ayının da 29 gün olduğu bilinmektedir. Buna göre Hız. Peygamber'in yola çıkış tarihinin

³⁴² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1088; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/110.

³⁴³ Belâzüri, *Ensâb*, 1/473.

³⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/111.

³⁴⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/170; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/111; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1089.

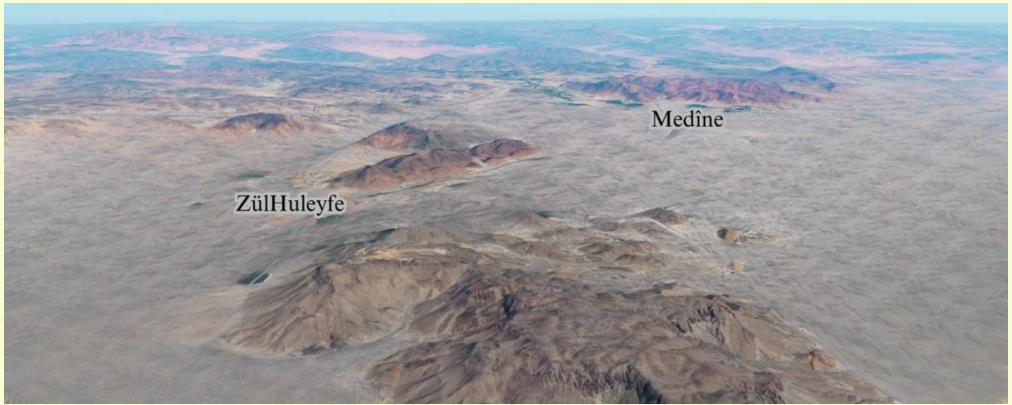
³⁴⁶ Taberî, *Târih*, 467.

³⁴⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1089.

³⁴⁸ İbn Hazm, *Haccetü'l-Vedâ*, 115.

25 Zilkâde Cumartesi gününe tekabül ettiği sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in 9 Zilhicce Cuma günü Arefe'de vakfe yaptığıının kesin olarak bilinmesi de söz konusu çıkarımı desteklemektedir.³⁴⁹ 25 Zilkâde Cumartesi günü yola çıkan Hz. Peygamber, aynı gün içerisinde hareket edip hac yolculuğunun ilk durağı olan ve Medineli Müslümanların mîkat yeri olarak kabul edilen Zülhuleyfe'ye ulaşmıştır.

Hz. Peygamber'in haccına iştirak etmek isteyenlerin toplanmaları, kurbanlık hayvanların nişanlanması, ihram yasaklarının başlaması gibi çeşitli konulara ev sahipliği yapan Zülhuleyfe hakkında İslâm tarihi kaynaklarında pek çok malûmat yer almaktadır. Hac yolculuğu boyunca mola verilen, namaz kılınan ve konaklanan yerler hakkında da detaylı anlatımlar mevcuttur. Çalışmamızın bu bölümünde Hz. Peygamber'in yol güzergâhı tespit edilerek haccın seyri oluşturulmuştur. Tarihî verilerden hareketle mevkilerin güncel konumları belirlenerek ilgili bölümlerde sunulmuştur.

Görsel 3.1. (Google, Google Maps).

³⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/111.

3.1. ZÜLHULEYFE

Medine'ye yaklaşık on kilometre mesafede yer alan ve Akîk Vadisi'nin batısındaki konumu sebebiyle Akîk Zülhuleyfesî³⁵⁰ olarak da bilinen yer, bölgede yaşayan Müslümanların hac ve umre yolculuklarında ilk durağı olmuştur.³⁵¹ Hz. Peygamber Medine'den hareket ettiğinde buraya ulaşmak için genellikle Tarîkuşşecere yolunu, Medine'ye dönüşünde ise Tarîkulmuarres yolunu kullanmıştır.³⁵² Farklı noktalardan hac veya umre niyetiyle kutsal topraklara gelenlerin ihrama girebilmeleri amacıyla düzenlenen mîkat yerleri olarak; Şam ve Mısır halkı için Cuhfe, Necidliler için Karn, Yemen halkı için ise Yelemlem belirlenmiştir.³⁵³ Zülhuleyfe'nin, Mekke'ye en uzak mîkat yeri olması sebebiyle burada ihrama girmenin daha faziletli olduğu ifade edilmektedir.³⁵⁴

Hz. Peygamber hac yolculuğu sırasında dönemin şartları ve yol güzergâhı gereği pek çok noktada konaklamış ve kısa molalar vermiştir. Yolculuğun başında bu duraklardan biri olan Zül Huleyfe'de konaklayıp konaklamadığı ve ihrama burada girip girmediği ile ilgili çeşitli rivâyetler aktarılmıştır. Bu noktada haccın önemli sembollerinden biri olan ihram, Hz. Peygamber'in haccında mekân, şekil ve zaman gibi çeşitli kavramlar ile bağlantılı olarak ön plana çıkmıştır. Hicretin altıncı yılında Hz. Peygamber umre yapmak niyetiyle Mekke'ye doğru hareket ettiğinde de ilk olarak yine Zülhuleyfe mescidine gelmiştir.³⁵⁵ Burada hayvanların gerdanlıklarını takıp ihrama girmiş ve Mekke'ye gönderdiği habercinin geri dönüşü ile tekrar yoluna devam etmiştir. Ancak söz konusu yılda Mekkelilerin engellemeleri

³⁵⁰ Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh, *Vefâü'l-Vefâ* (Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmîyye, 1419) 4/63.

³⁵¹ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ* 4/62.

³⁵² İbn Şebbe, *Târîh* 1/73.

³⁵³ Buhârî, "Hac", 25 (No. 14); Müslim, "Hac", 15 (No. 13); Nesâî, "Hac", 24 (No. 40); Ebû Dâvud, "Hac", 11 (No. 18).

³⁵⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 3/386.

³⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/91; Buhârî, "Meğâzî", 64 (No. 220).

sebebiyle umre yapılamayıp Hudeybiye Antlaşması imzalanmıştır. Hz. Peygamber'in yolculuğun hemen başında Zülhuleyfe'de kurbanlıkları işaretleyip gerdanlık takması, telbiyeye başlaması ve ihrama giriş sürecine ilk adımı atması Müslümanlar için örneklik teşkil etmiş ve sonraki süreçte tatbik edilmeye devam etmiştir.

Hz. Peygamber'in Medine'de ihrama girmesi ile ilgili olarak koku sürülüp saç ve sakalını taradıktan sonra izâr ve ridâ olmak üzere iki parçadan oluşan suharî³⁵⁶ bir elbise ile evinden çıkmıştır.³⁵⁷ Hz. Âişe, Hz. Peygamber'e ihram sonrası bizzat koku sürdüğünü ifade etmektedir.³⁵⁸ Ayrıca kendisinin de yüzüne zaferan sürdüğü ve Kâha mevkiinde bu boyanın akması sonucu Hz. Peygamber'in "Rengin ne güzel olmuş ey Şükeyrâ"³⁵⁹ dediği rivâyet edilmektedir. Vâkıdî'ye göre Hz. Peygamber Ten'im³⁶⁰ bölgesine, İbn Sa'd ve Semhûdî'ye göre ise Beydâ³⁶¹ mevkiine ulaştığında ihramını tek tip olarak değiştirmiştir.³⁶²

Hz. Peygamber'in Zülhuleyfe mescidinde dört rekât namaz kıldığı ve akabinde telbiye getirerek devesine binip Beydâ³⁶³ düzlüğüne hareket ettiği

³⁵⁶ Suhâr, dokuma işleri ile meşgul olan Yemendeki bir köyün adıdır. O bölgede dikilen elbiseler de köye nispetle bu ismi almıştır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/444; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/171.

³⁵⁷ Taberî, *Târih*, 467; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/111; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1090.

³⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/111.

³⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1091.

³⁶⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1090; Bölgede yer alan dağ ve vadilerden ismini alan Ten'im, Medine tarafından harem sınırlarını oluşturan bölgelerden biridir. Günümüzde Mescid-ü Âişe olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Salim Ögüt, "Ten'im", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/452.

³⁶¹ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, 1/82; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/168.

³⁶² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1089; Belâzürî, *Ensâb*, 1/473; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/168.

³⁶³ Zülhuleyfe'nin batısında, Akik vadisinde yer almaktadır. Bölgenin ortasında kaynaklarda Zâtü'l-Ceyş olarak adlandırılan bir yer de bulunmaktadır. Ebvâ'ya 8 kilometre mesafe yer alan Beydâ'da aynı isimle bir mescid de vardır. Detaylı bilgi için bkz. Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, 1/82.

de rivâyet edilmektedir.³⁶⁴ Hz. Peygamber'in ihrama girişi ile ilgili malûmatlar³⁶⁵ ihramın rükûnları göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Buna göre niyet ve telbiyenin farklı noktalarda getirilmiş olabileceği düşünüldüğünde söz konusu rivâyetler arasında çelişki gibi görülen ifadelerin asıl maksadı ortaya çıkacaktır. Hz. Peygamber ihram elbisesini Medine'de veya Zülhuleyfe'de giymiş olabileceği gibi telbiyeyi de Beydâ düzlüğüne ulaştığında söylemeye başlamış olabilir.

Hz. Peygamber'in Zülhuleyfe'de konaklama durumu daha önce Mekke-Medine arasında yapmış olduğu yolculuklardan farklı bir pencerede değerlendirilmelidir. Nitekim söz konusu yolculuk Müslümanların Hz. Peygamber ile yapacakları ilk İslâm haccı olacaktır. Katılımın yüksek olması ve farklı beldelerden insanların Medine'ye ulaşma süreleri göz önüne alındığında Hz. Peygamber'in Zülhuleyfe'de konaklayarak kafilenin toplanması amacını gözettiği söylenebilir. Resûlullah, Zülhuleyfe'de kurbanlıkların işaretlenmesi ve gerdanlıklarının takılması ile de ilgilenmiştir. Bu işlemlerin Zülhuleyfe'de yapıldığı düşünüldüğünde Hz. Peygamber'in burada konaklamasının bir sebebinin de kurbanlıkları beklemek olduğu anlaşılabacaktır.³⁶⁶ Nitekim Hz. Peygamber, Hudeybiye Gazvesi'nde de Zülhuleyfe'de namaz kılıp umre için ihrama girmiş ve beraberinde getirilen kurbanlıkları nişanlayarak işaretlemiştir.

Gerdanlık takma geleneği Câhiliye toplumunda hali hazırda var olan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber hac kurbanlıklarına gerdanlık takarak onların Allah adına kurban edilmek üzere işaretlenmesi görevini bizzat üstlenmiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de kurbanlıkların işaretlenmesi ile ilgili olarak: *"Ey îman edenler! Allah'ın sembollerine, haram ay(lar)a, (hediye edilmiş) kurban(lar)a ve (onlardaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf*

³⁶⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 5/81.

³⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1090; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157; Belâzürî, *Ensâb*, 1/473.

³⁶⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1089.

*ve rızasını arayarak Saygın Ev'e (Kâbe'ye) yönelmiş kişilere haksızlık etmeyin"*³⁶⁷ ve *"Allah; Kâbe'yi yani o Saygın Ev'i, haram ay(lar)ı, (hacdaki hediye) kurbanını ve (kurbanın boynuna asılan) gerdanlıkları insanlar için bir kıyam (diriliş vesilesi) kıldı"*³⁶⁸ mealindeki âyetler yer almaktadır.

Hız. Peygamber yüzü kibleye dönük olarak kurbanın sağ tarafını işaretlemiş ve iki ayağına gerdanlık takmıştır. Başka bir rivâyete göre ise kurbanlık devesinin hörgücünün sağ tarafını işaretlemiş ve o bölgeden kan sızmıştır.³⁶⁹ Ayrıca hayvanın kurbanlık olduğunun anlaşılabilmesi için boynuna iki nal takmıştır.³⁷⁰ Hac niyeti ile gelenlerin beraberinde getirmiş oldukları kurbanlıklara örnek olarak söz konusu işaretlemeyi gerçekleştiren Hız. Peygamber, diğer kurbanlıklar ile ilgili olarak ise develerin bakım ve yönlendirilmesinden sorumlu Nâciye b. Cündeb el-Eslemî'yi görevlendirmiştir.³⁷¹ Hac yolculuğu sırasında yine develerin bakım ve yönlendirmesi hakkında görevlendirilenlerden biri de Enceş Abdül-Esved'dir. Hız. Peygamber, onu hanımlarının devesini takip ile görevlendirmiştir. Güzel sesi ile söylediği şarkılar sebebiyle develer hızlanınca Hız. Peygamber, "Ey Enceşe! Yavaş ve nazik ol" uyarısında bulunmuştur.³⁷²

Hacı adaylarının kendileri gibi yanlarında getirmiş oldukları kurbanlıkların da zorlu bir yolculuk süreci geçirdiği düşünüldüğünde hayvanların yaralanma ve yorulma durumunda güçsüz düşen kurbanlığa ne yapılacağı Hız. Peygamber'e sorulmuştur. Onun, "Onu kesersin. Gerdanlığını kanına batırırsın. Sonra yüzünün sağ tarafına bulaştırırsın. Ne sen ne de arkadaşlarından herhangi birisi ondan yemesin"³⁷³ ifadesi hedy kurbanı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Hız. Peygamber hac

³⁶⁷ Mâide 5/2.

³⁶⁸ Mâide 5/97.

³⁶⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 5/116.

³⁷⁰ Taberî, *Târih*, 467.

³⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/168; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1090.

³⁷² İbn Esir, *Üsdü'l-ğâbe* 1/144; Buhârî, "Edeb" 78 (No.175); Müslim, "Fedâil" 43 (No. 96).

³⁷³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1091.

yolculuğunda yanlarında getirdikleri kurbanlıkları binek olarak kullanmayanlara, “Yazık sana! Ona binsene”³⁷⁴ şeklinde hitap ederek kurbanın bir amaç değil araç olduğunu ve Müslümanların da Câhiliye döneminde Müşriklerin yapmış oldukları gibi kendilerine zorlaştıracı kurallar getirmemeleri gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim konu ile ilgili Kur’ân-ı Kerîm’de, “İnsanlara hac ibadetini duyur; gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar”³⁷⁵ ifadeleri ile hac yolculuğunda bininlerin kullanımına vurgu yapmaktadır.³⁷⁶ ”

Hz. Peygamber’in kıran haccı yaptığını savunanların delillerinde kullandıkları “Bu mübarek vadide namaz kıl. Hac için de umre de” rivâyeti de dolaylı olarak Zülhuleyfe’de konaklamaya işaret etmektedir.³⁷⁷ Rivâyette geçen ifadenin Hz. Peygamber’e gece yarısı bildirildiği, Hz. Peygamber’in de durumu kabilede bulunan insanlara sabah namazı sonrası haber verdiği ifade edilmektedir. Buna göre de ilgili emre hitaben yalnızca bir sonraki günün öğle namazı muhatap kalmaktadır.³⁷⁸ Ancak rivâyete dayanak olarak sunulan hadis incelendiğinde Hz. Peygamber’in Zülhuleyfe’de konaklamasının kendisine gelen emir ile alakalı olmadığı görülecektir. Nitekim Hz. Peygamber, orada konaklamaya karar vermiş ve aynı günün gecesinde kendisine bu emir iletilmiştir.

Hz. Peygamber’in Medine’de öğle namazını dört rekât olarak kıldıktan sonra yola çıktığı ve Zülhuleyfe’de ikindi namazını iki rekât olarak kılıp geceyi geçirdiği de bildirilmektedir.³⁷⁹ Söz konusu rivâyetten hareketle Resûlullah’ın Medine’den cuma günü çıkmış olduğunu söyleyenlerin varsayımları da çürümektedir. Nitekim öğle namazının cuma günü dört rekât

³⁷⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1091.

³⁷⁵ Hac 22/27.

³⁷⁶ Taberî, *Câmi*, 18/608.

³⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/117.

³⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/114.

³⁷⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/159.

olarak kıldırılabilmesi mümkün değildir. Buna göre Medine'den çıkış günü Cumartesi olmalıdır.³⁸⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in umre yolculukları sırasında, günümüzde Mîkat Mescidi olarak bilinen Mescid-i Zülhuleyfe'nin bulunduğu bölgede yer alan bir ağacın altında konakladığı da bilinmektedir.³⁸¹

Yolculuğun ilk merhalesini oluşturması, henüz hazırlık sürecinin devam ediyor olması ve Medine ile yakınlığı sebebiyle Zülhuleyfe mikat noktası hakkında elimize ulaşan malûmatlar zengin bir içeriğe sahiptir. Hz. Ebû Bekr'in eşi Esmâ bint Umeys'in gebe olarak başladığı hac yolculuğunda Muhammed b. Ebî Bekr'i doğurması da bu noktada gerçekleşmiştir.³⁸² Esmâ'nın hac ile ilgili olarak nifas durumunu sorması üzerine Hz. Peygamber, "Temizlen, elbise giy ve ihrama gir" cevabını vermiştir.³⁸³ Zülhuleyfe sonrası yolculuğun ikinci durağı Melel olmuştur.

3.2. MELEL

Medine yolu üzerinde bir vadide yer alan Melel, kelime olarak; "sorun, sıkıntı, ızdırap" anlamlarına gelmektedir.³⁸⁴ Ulaşımın zor ve meşekkatli olması, yorgunluğa sebebiyet vermesi nedeniyle bu kelime ile isimlendirilmiştir. Yemen Hükümdarı Tubba'nın Medine'den dönüşte yorulup mola verdiği yer olması sebebiyle Melel olarak isimlendirildiği de nakledilmektedir.³⁸⁵ Semhûdî'ye göre Medine'ye yaklaşık otuz beş, İbn Kesîr'e göre ise kırk beş³⁸⁶ kilometre mesafede ve iki gece uzaklıktadır.

³⁸⁰ Rifat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 29.

³⁸¹ İbn Zebâle, *Ahbârü'l-Medîne*, 157.

³⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/318.

³⁸³ Nesâî, "Hac", 24 (No. 143); İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî, *Müsnedü's-sahîh*, ed. Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 7/47.

³⁸⁴ Suhârî, Ebû'l-Münzir Seleme b. Müslim el-Avtebi, *Kitâbü'l-İbâne fî-Lugatil-Arabiyye* (Maskat: Vizaretü't-Türasî'l-Kavmi ve's-Sekafe, 1999), 4/350.

³⁸⁵ Hamevî, *Mu'cem*, 5/195.

³⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/29.

Çalışmamız boyunca da istifade ettiğimiz haritalandırma tekniğinden hareketle bölgenin, Medîne'ye otuz beş kilometre mesafede olduğu yönündeki malûmatların daha isabetli olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber hac yolculuğunun ikinci gününde bölgede konaklayarak sabah namazını kılmış ve Seyyâle Tepelerine doğru hareket etmiştir. Osman b. Affân' ın Cuma namazını Medîne'de kılıp ikindi namazı için Melel'e yettiği rivâyet edilmektedir.³⁸⁷

Görsel 3.2. (Google, Google Maps).

3.3. SEYYÂLE

Medine'den hac için yola çıkan hac kafilesinin ilk duraklarından biri de Seyyâle'dir. Melel ile Revhâ bölgeleri arasında olup³⁸⁸ yaklaşık olarak Melel'e on altı, Revhâ'ya da yirmi bir kilometre mesafededir. Seyyâle'nin isimlendirmesi İbn Kelbî'ye göre Tubba'ın Medine halkı ile savaştıktan sonra dönüş yolunda bu vadiden geçmesi ile bağlantılıdır.³⁸⁹ Revhâ yolu boyunca devam eden Varakan Dağı'nın solunda yer alır.³⁹⁰ Bu sebeple su kuyularının

³⁸⁷ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ* 4/150.

³⁸⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 29/243.

³⁸⁹ Hamevî, *Mu'cem*, 3/292.

³⁹⁰ Bekrî, *Mu'cem*, 4/1377.

varlığı ve hurma bahçelerinin bolluğu ile bilinir.³⁹¹ Ayrıca küçük bir pazarının olduğu ve burada şahin, atmaca türü kuşların satıldığı rivâyet edilmektedir.³⁹² 26 Zilkâde Pazar günü akşam ve yatsı namazlarını kılıp geceyi burada geçiren Hz. Peygamber, sabaha doğru tekrar yola çıkarak Irku'z-Zabye'de bulunan ve hareket güzergâhının sağ tarafında yer alan mescitte sabah namazını kılmıştır.³⁹³

3.4. IRKU'Z-ZABYE

Seyyâle'ye on altı, Revhâ'ya ise yaklaşık dört kilometre mesafede yer almaktadır. Bölgenin Medîne'ye doğru sol tarafında yer alan dağın isminin Varakan veya Hamet olabileceği bildirilmiştir. Hz. Peygamber kible yönünde tahrif olmuş bir kabir bulunan Zabye mescidinde sabah namazını kılmıştır. Hac yolculuğu dışında da Hz. Peygamber'in burada namaz kıldığı ve yolun devamında yer alan Revhâ'yı işaret ederek şunları söylediği nakledilir: "Bu cennet vadilerinden bir vadidir. Benden önce bu mescitte yetmiş peygamber namaz kıldı."³⁹⁴ Aynı mevkide Bedir Savaşı öncesi ashâbı ile mütalaa ettiği de rivâyet edilmektedir. Irku'z-Zabye'nin devamındaki vadi, Revhâ'ya uzanmaktadır.³⁹⁵

³⁹¹ Hacı Ataş, "Hz. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları", *Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, (Haziran 2021), 33.

³⁹² Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ravzül-Mi'târ fî Haberil-Aktar*, ed. İhsân Abbas (Beyrut: Müessesetü Nâsir li's-sekâfe, 1980), 1/333.

³⁹³ İbn Zebâle, *Ahbârü'l-Medîne*, 155.

³⁹⁴ Müslim, "Hac", 15 (No. 97).

³⁹⁵ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ* 3/164.

Görsel 3.3. (Google, Google Maps).

3.5. REVHÂ

Medîne'ye yetmiş bir kilometre mesafede olan Revhâ, bir sonraki durak olan Munsaraf'a ise sekiz kilometrelik bir uzaklıktadır. Güzergâhın dağlık olması, ulaşımı zor hale getirmiştir. Yemen Kralı Tubba'ın, Medine halkı ile savaştıktan sonra Mekke'ye dönüşü sırasında burada dinlendiği rivâyet edilir. Bölgenin ismini buradaki dinlenme ve istirahatinden aldığı bildirilmektedir.³⁹⁶ Hz. Peygamber de hac yolculuğunun üçüncü günü olan 27 Zilkâde Pazartesi günü öğle saatlerinde bölgeye ulaşarak istirahat etmiştir. Mekke yönünde yolun sağ tarafında yer alan mescitte öğle namazını kıldıktan sonra Revhâ'dan hareket eden Hz. Peygamber, ikinci vakti Munsarafa konaklayacağı yere ulaşmıştır.³⁹⁷

Revhâ bölgesinde ihram kuralları konusunda Müslümanlara örneklik teşkil eden bir hâdisе meydana gelmiştir. Sahâbeler tarafından bulunan ve Hz. Peygamber'e durumu sorulan yaralı yaban eşiği konusunda Hz. Peygamber, sahibi bulununcaya kadar ona dokunulmaması gerektiğini bildirmiştir. Yaralı eşiğin sahibi olduğu belirlenen en-Nehdî, onu Hz. Peygamber'e hediye etmek istediğinde Hz. Peygamber, "Karanın avları sizin

³⁹⁶ Hamevî, *Mu'cem*, 3/76.

³⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/150.

için helaldir. Ancak sizin avladığınız ya da sizin için avlananlar müstesnadır" ifadesiyle hayvanının, ashâbı arasında paylaştırılmasını emretmiştir.³⁹⁸ Burada Hz. Peygamber'in kafilede bulunanlara vermek istediği mesaj, ihramlının avladığı veya bir başkasının ihramlı kimse için avladığı hayvanın etinden yemesinin yasak oluşu ile ilgilidir. Nitekim rivâyetin çeşitli versiyonlarında söz konusu olay, Ebû Katâde ve arkadaşları ile alakalı olarak aktarılmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber, bir grup Müslüman'ı deniz kıyısından gitmeye yönlendirmiştir. Yolda Ebû Katâde hariç diğerleri ihrama girmişler, henüz ihrama girmemiş olan Katâde yolda gördüğü yaban eşiği sürüsüne saldırarak birini yaralamıştı. Kendisi ve yanında bulunanlar hayvanın etinden yeseler de ihramlı iken yapılan bu davranışın doğruluğundan emin olamayıp hayvanın kalan kısmını da yanlarına alarak durumun mahiyetini Hz. Peygamber'e sormuşlardı. Hz. Peygamber ihramlıların yönlendirmek sûretiyle de olsa eylemde herhangi bir dahlinin olup olmadığını sormuştur. Eylemi ihramsız olan Ebû Katâde'nin müstakîl olarak işlediği cevabını alınca da hayvanın kalan kısmını yiyebileceklerini belirtmişti.³⁹⁹ Bahsi geçen olayın Mekke'den dönüşte Arc ile Seyyâle mevkiileri arasında gerçekleştiği de rivâyet edilmiştir.⁴⁰⁰

3.6. MUNSARAF

Öğle namazının ardından Revhâ'dan hareket eden Hz. Peygamber Munsaraf mevkiine ulaşarak ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kılıp⁴⁰¹ yolculuğun üçüncü gecesini burada geçirmiştir. Mu'cemu'l-Buldân'da

³⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1092.

³⁹⁹ Buhârî, "Cezâü's Sayd", 28 (No. 4); Müslim, "Hac", 15 (No. 66); Makdisî, *es-Sünen*, 4/95; Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Kitâbu't-Tevşîh Şerhu Câmiu's-Sahîh* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 4/1377; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beirut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 2003), 5/309; İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Şerhu Umdetü'l-Fıkh*, ed. Salih b. Muhammed Hasan (Riyad: Mektebetü'l-Harameyn, 1988), 2/159; Demâmîni, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Ebî Bekr, *Mesâbîhul-Câmi*, ed. Nureddin Tâlib (Suriye: Dar'un Nevâdir, 2009), 4/255.

⁴⁰⁰ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ* 3/167.

⁴⁰¹ İbn Zebâle, *Ahbârü'l-Medîne*, 157.

aralarındaki mesafe dört berid⁴⁰² olan Mekke ile Bedir arasında bir yer, şeklinde tarif edilmektedir.⁴⁰³ Güncel haritalandırma tekniğine göre ise bölgenin Revhâ'dan sekiz kilometre uzaklıkta, Esâye'ye ise on sekiz kilometre mesafede yer aldığını tespit ettik. Erken saatlerde harekete geçen Hz. Peygamber, Cuhfe yolu üzerinde yer alan Üsâye/Esâye'ye doğru ilerlemiş ve sabah namazını burada eda etmiştir.

Görsel 3.4. (Google, Google Maps).

3.7. ESÂYE

Munsaraf bölgesine yaklaşık on sekiz, Arc'a ise on sekiz kilometre mesafede yer almaktadır. Hz. Peygamber, 28 Zilkâde Salı günü buraya ulaşmış, buğday, un ve kavrulmuş undan oluşan azığını Hz. Ebû Bekr'in tavsiyesi ile onunla ortak bir bineğe yüklemişti.⁴⁰⁴ Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekr'in azıklarını yükledikleri deve Esâye, denilen yere geldiklerinde sorumlu olan kölenin uyuması sonucu kaybolmuştur. Devenin vadi boyunca

⁴⁰² 1 berid uzunluğun karşılığı 4 fersaktır. 1 fersah 3 mile tekabül ettiğine göre 4 fersah 12 mil demektir. 12 millik bir mesafe ise 19,3 kilometreye karşılık gelmektedir. Detaylı bilgi için: <https://www.metric-conversions.org/tr/uzunluk/kilometre-mil.htm>.

⁴⁰³ Hamevî, *Mu'cem*, 5/211.

⁴⁰⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 1/474.

ilerlediğini düşünerek Arc bölgesine kadar gelen köle, devenin kaybolduğunu haber verince Hz. Ebû Bekr, kendisinden ziyade Hz. Peygamber ve ailesini düşünerek yaşayacağı mahcubiyeti ifade etmiştir. Akabinde kervanlardan arta kalanları toplamakla görevli olan Safvân b. el-Mu'attal deveyi bulup teslim etmiştir.⁴⁰⁵ Başka bir rivâyete göre ise Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekr, Hz. Âişe ve Esmâ ile Arc'ta konakladığı evde bulunduğu sırada köle deveyi kaybetmiş olarak gelmişti. Kölenin davranışına sinirlenen Hz. Ebû Bekr onu dövmek için yeltenmiştir.⁴⁰⁶ Hz. Peygamber'in azığının da yüklü olduğu devenin kaybolduğunu duyanlar ona hurma dolu tepsî ve yiyecek yüklü başka bir deve hediye etmek istemişlerdir.⁴⁰⁷

3.8. ARC

Lahyâ Cemel bölgesine yaklaşık olarak yirmi kilometre mesafededir. Hz. Peygamber, yolculuğun dördüncü gününde Arc mevkiine ulaşmıştır.⁴⁰⁸ Tubba' Medine'de yapılan savaştan sonra Mekke'ye dönerken, yolun bozukluğu sebebiyle topallamaya başlayan hayvanları görünce bulundukları bölgeye Arc isimlendirmesini yapmıştır. Bölge, Taif'in eteklerinde bir vadinin içerisinde yer almaktadır. Ayrıca söz konusu yerleşim yerine nispet edilen Ebû Ömer Abdullah b. Amr b. Osman b. Affan el-Ümeviyyu'l-Arcî adında bir şair bulunmaktadır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1093.

⁴⁰⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1094.

⁴⁰⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1095.

⁴⁰⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1093.

⁴⁰⁹ Hamevî, *Mu'cem*, 4/98.

Görsel 3.5. (Google, Google Maps).

3.9. LAHYÂ CEMEL

Arc'da bir gece konakladıktan sonra yola devam eden Allah Resulü, Vâkıdî, Belâzurî ve Yâkût el-Hamevî'ye göre 29 Zilkâde Çarşamba günü Lahyâ Cemel'de başından kan aldırıp Sukyâ bölgesine hareket etmiş ve geceyi burada geçirmiştir.⁴¹⁰ İbn Zebâle'ye göre ise Kâha mevkiinde oruçlu ve ihramlı olarak hacamat yaptırmıştır.⁴¹¹

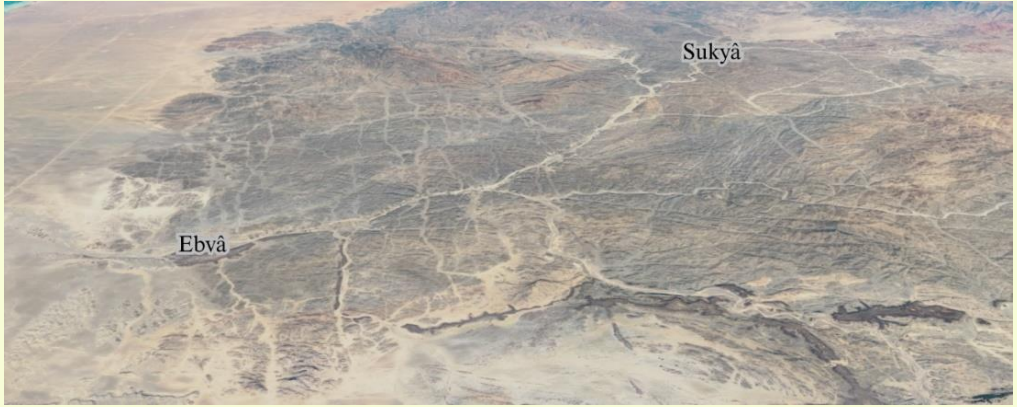
3.10. SUKYÂ

Hız. Peygamber'in namaz kılıp mola verdiği noktalardan biri de Sukyâ'dır. Bu mevki Ebvâ'ya otuz üç kilometre mesafede yer almaktadır. Burada Hız. Peygamber'in namaz kıldığı bir mescid ve mescidin yanında da tatlı suyu olan bir pınar bulunmaktadır. Lahyâ Cemel'e on bir kilometre mesafede yer alan Sukyâ'da Hız. Peygamber bir müddet istirahat ettikten sonra Ebvâ'ya doğru hareket etmiştir.⁴¹²

⁴¹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1095; Belâzurî, *Ensâb*, 1/474; Hamevî, *Mu'cem*, 5/15.

⁴¹¹ İbn Zebâle, *Ahbârü'l-Medîne*, 158.

⁴¹² Hamevî, *Mu'cem*, 5/15.

Görsel 3.6. (Google, Google Maps).

3.11. EBVÂ

Medine'ye yaklaşık olarak iki yüz yirmi kilometre mesafede yer alan ve Hz. Peygamber'in annesinin de medfûn bulunduğu Ebvâ bir sonraki duraktır. 1 Zilhicce Perşembe günü Hz. Peygamber burada sabahlamıştır. Medine'den Mekke güzergâhına giden yolun sağ tarafında yer alan bir dağ olan Ebvâ, aynı zamanda bölgeye de ismini vermiştir. Mezkûr bölge Medine'ye bağlı bir yerleşim yeri olup burada hurma ve badem ağaçları dışında herhangi bir bitki yetişmemektedir.⁴¹³ Ebvâ'da konakladığı sırada es-Sâ'b b. Cessâme, üzerinden kan damlayan bir yaban eşeği parçasını hediye etmek istemişse de Hz. Peygamber, ihramlı olduklarını belirterek bu hediyeyi geri çevirmiştir.⁴¹⁴ Konu ile ilgili olarak Muâviye rivâyetinde: "Ben Resûlullah'ın Veddan kabîlesi tarafından kendisine hediye edilen soyulmuş nohut gibi bir hububatı yediğinin gördüm" ifadesi yer almaktadır.

3.12. YEMEN TEPELERİ

Ebvâ'dan yoluna devam eden Hz. Peygamber, yaklaşık dokuz kilometre mesafedeki Yemen Tepelerinde namaz kılıp istirahat etmiştir. Bölge semûre ağaçları ile bilinmektedir. Nitekim Hz. Peygamber de semûre ağacının altında

⁴¹³ Hamevî, *Mu'cem*, 1/79.

⁴¹⁴ Buhârî, "Cezâü's Sayd", 28 (No. 4); Müslim, "Hac", 15 (No. 66)

oturmuştur. İbn Ömer bölgeden her geçişinde kurumamaları için ağaçları sulamıştır.⁴¹⁵ Kısa bir dinlenmenin ardından Hz. Peygamber, Erâk istikametine doğru ilerlemiştir.

Görsel 3.7. (Google, Google Maps).

3.13. ERÂK

Mekke yakınlarındaki vadiden ismini aldığı belirtilen Erâk bölgesinin aynı zamanda Huzeyl Dağı olabileceği de belirtilmektedir. Kelime olarak “altında toplanılan ve gölgesinden faydalanılan bir ağaç” anlamına gelir.⁴¹⁶ Adını ağaç türünün sık ve bodur⁴¹⁷ yapısı sebebiyle aldığı düşünülmektedir. Hz. Peygamber’in bir sonraki durağı yaklaşık dört kilometre mesafedeki Cuhfe olmuştur.

⁴¹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1096.

⁴¹⁶ Hamevî, *Mu’cem*, 1/135.

⁴¹⁷ Mâğlus, *Siyer Atlası*, 40.

Görsel 3.8. (Google, Google Maps).

3.14. CUHFE

Hız. Peygamber, 2 Zilhicce Cuma günü Erâk istikametini takip edip Cuhfe'ye ulaşmıştır. Medine- Mekke güzergâhında yer alan bir vadi olarak bilinen Cuhfe, Şam ve Mısır halkının mîkat yeridir. Şiddetli yağmurlar sonrası oluşan sel suları ile alakalı olarak Cuhfe isimlendirmesi yapılmış olmakla birlikte⁴¹⁸ Muhay'a olarak da bilinmektedir.⁴¹⁹ Ayrıca kelime zorluk ve sıkıntı gibi anlamları da içermektedir. Hız. Peygamber Cuhfe ile ilgili olarak "Allah'ım bize Medine'yi, Mekke'yi sevdiğimiz gibi hatta daha fazlasıyla sevdin. Onun havasını bizim için sağlıklı kıl. Onun müddünü, sâ'ını hakkımızda mübarek eyle. Onun hummasını⁴²⁰ Cuhfe'ye döndür" dediği nakledilir.⁴²¹ Resûlullah, 3 Zilhicce Cumartesi günü ise Kudeyd bölgesine hareket etmiştir.

⁴¹⁸ Hamevî, *Mu'cem*, 2/111.

⁴¹⁹ Buhârî, "Ta'bir", 91 (No. 52); Tirmizî, "Ru'yâ", 34 (No. 21); İbn Mâce, "Ta'bir", 35 (No. 32).

⁴²⁰ Ölüm ile sonuçlanabilen yüksek ateşli bir hastalıktır. Hız. Peygamber döneminde su ile tedavi uygulanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/34; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luğâ* (Beyrut: Dâr'ü İhyâi't-Terâsi'l-Arabiyye, 2001) 4/13; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Tıbb-ı Nebevî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006) 2/577.

⁴²¹ Hamevî, *Mu'cem*, 2/111.

3.15. KUDEYD

Cuhfe ile arasındaki mesafe takribî olarak kırk altı kilometredir. Hz. Peygamber Kudeyd yolculuğu sırasında el-Müşellel Mescidi'nde ve Lefet Vadisi'nin alt kısmında namaz kılıp istirahat etmiştir.⁴²² Kudeyd, “genç keçi derisi” veya “kurutulmuş et” gibi anlamları ifade etmektedir. Ayrıca isimlendirmenin, Tubba'nın Medinelilerle savaşından dönüşte bölgede konaklaması ve bu istirahat sırasında esen rüzgârın tüm çadırları yıkmaması ile bağlantılı olabileceği yorumu da yapılmıştır.⁴²³

Görsel 3.9. (Google, Google Maps).

3.16. USFÂN

Kudeyd bölgesine yaklaşık olarak kırk beş kilometre mesafede yer almaktadır. Uzaklık ve günün şartları düşünüldüğünde güzergâh üzerinde dinlenme noktalarının olması muhtemeldir. Ancak kaynaklarda iki bölge arasında yer alan Ezrak deresi ve Herşa/Lift tepesi hakkındaki Hz. Peygamber'in hadisleri⁴²⁴ dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bölgede gerçekleşen sel olayları sebebiyle hem Uşfân hem de Ebvâ yerleşim

⁴²² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1096.

⁴²³ Hamevî, *Mu'cem*, 4/313.

⁴²⁴ İbn Mâce, “Hacc”, 10 (No. 2891); Müslim, “İmân”, 326 (No. 166)

yerleri suyun toplanma alanı anlamında isimlendirilmiştir. Mekke ve Cuhfe arasında insanların su ihtiyacının karşılandığı bir bölgedir. Usfân aynı zamanda Cuma namazının kılındığı, hurma bahçeleri ve tarlaların yer aldığı bereketli bir yerleşim yeridir. Tihâme sınırında yer almakta olup Mekke'ye yaklaşık seksen kilometre mesafededir. Ayrıca ilk salâtü'l-havf namazının Usfân'da kılınmış olması da önemlidir.⁴²⁵ Hz. Peygamber Usfân bölgesine hareket halindeyken hevcedinin içindeki bir kadının, yanındaki oğlunun pazısından tutarak, “Bunun için de hac var mıdır?” sorusuna, “Evet, senin için de sevap olur” diye cevap vermiştir.⁴²⁶

Görsel 3.10. (Google, Google Maps).

3.17. ĞAMÎM

Fetih sûresinin nâzil olduğu yer olarak bilinmektedir. Hadislerde ve Hicaz bölgesi askerî seferlerinde sıkça adı geçen Ğamîm, “örtülü şey” anlamına gelmektedir.⁴²⁷ Medine'ye yakın bir noktada, Râbiğ ile Cuhfe arasında yer almaktadır.⁴²⁸ Ğamîm'e gelindiğinde kabilede yaya olarak bulunanlar yolculuğun meşakkatinden şikâyet ederek durumu Hz.

⁴²⁵ Hamevî, *Mu'cem*, 4/121-122.

⁴²⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1097.

⁴²⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 11/5.

⁴²⁸ Hamevî, *Mu'cem*, 4/214.

Peygamber'e iletmışlerdir. Hz. Peygamber ise hızlı yürüme tavsiyesinde bulunmuştur.⁴²⁹

Görsel 3.11. (Google, Google Maps).

3.18. MARRÜ'Z-ZAHRÂN

Mekke'ye uzaklığı yaklaşık olarak otuz kilometredir. Mekke yakınlarındaki Zahrân Vadisi'nde bulunan bir köyden ismini almıştır. Ayrıca "merra" kelimesinin bölgede bulunan toprak renginin farklılığına nispetle kullanıldığı düşünülmektedir. Bölgede hurma ve çınar ağaçları bulunmaktadır. Hüzeyl, Eslem ve Ğadir kabîleleri Marrü'z-Zahrân'ı ikâmet yeri olarak kullanmışlardır.⁴³⁰ Güneşin batışına kadar bölgede bekleyen Hz. Peygamber, akşam namazını kılmamış olarak tekrar hareket etmiş ve Mekke sınırları içerisinde yer alan Seniyyeteyn'e ulaşarak akşam ve yatsı namazlarını kılmıştır.⁴³¹

⁴²⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1097.

⁴³⁰ Hamevî, *Mu'cem*, 5/104-105.

⁴³¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1097.

3.19. SERÎF

Hız. Peygamber, 4 Zilhicce Pazar günü Kedâ ve Küdâ Tepeleri arasında bulunan Serîf mevkiine ulaşarak burada konaklamıştır.⁴³² Mekke'ye on kilometre mesafede yer alan Serîf bölgesi Hız. Peygamber'in daha önce Meymûne bint Hâris ile evlendiği yer olarak bilinmektedir.⁴³³

Görsel 3.12. (Google, Google Maps).

3.20. ZÎTUVÂ

Hız. Peygamber yolculuğunun sonunda Zîtuvâ'ya ulaşınca telbiyeye son vermiştir. Geceyi burada geçirip sabah namazını Kedâ ve Küdâ Tepelerinin arasından kılmıştır.⁴³⁴ Akabinde gusûl abdesti alıp devesine binmiş ve gündüz vaktinde Mekke'ye tıpkı fetih gününde olduğu gibi Bathâ'da yer alan yüksekçe bir tepeden girmiştir.⁴³⁵ Burada amacın insanların kendisini görerek takip etmesi olduğu kanaatindeyiz. Günümüzde bölgede Bî'r-i Tûva adıyla bilinen bir kuyu bulunmaktadır.⁴³⁶

⁴³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157.

⁴³³ Hamevi, *Mu'cem*, 3/212; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/115.

⁴³⁴ Ezrâki, *Ahbâru Mekke*, 2/203.

⁴³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye* 5/221.

⁴³⁶ Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed, *el-İkdû's-Semîn*, ed. Muhammed Abdülkadir Atta (Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1998) 1/288.

3.21. EBTÂH

Mekke ve Mina bölgeleri arasında yer alan Ebtâh, “içinde çakıl taşları olan dar ya da geniş dere yatağı, su yolu” olarak tanımlanmaktadır.⁴³⁷ Mekke’ye bir saat yürüme mesafesinde, yaklaşık beş kilometre uzaklıktadır. “Yüzüstü yere bırakmak” anlamından hareketle Hz. Âdem’in yeryüzüne gönderilişi bağlamında Bathâ olarak da isimlendirilmiştir.⁴³⁸ Bathâ aynı zamanda Mekke’nin de isimlerinden biridir. Bathâ ismini Hz. Peygamber’in dedesi Abdülmuttalib ile alakalı bir rivâyette görmek de mümkündür. Buna göre henüz yedi yaşlarında olan Abdülmuttalib, kendisini “Bathâ’nın efendisinin oğlu” olarak tanıtmıştır.⁴³⁹ Hz. Peygamber, risâletin ilk yıllarından itibaren üç yıl sürdürmüş olduğu gizli davet dönemini de Bathâ bölgesinde sona erdirmiştir.⁴⁴⁰ Mekke ve civarında meskûn olanlara da Ebtâhî denilmiştir.⁴⁴¹ Resûlullah, hac esnasında Mina’dan dönerken Ebtâh’da mola vermiş ve bu kısa dinlenme aralığı “tahsîb”⁴⁴² olarak isimlendirilmiştir. Bazı sahâbiler bunu bir sünnet olarak görmüş olsalar da Hz. Âişe bunun bir istirahat niyetiyle olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴³ Bölgenin tam konumu ile alakalı olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁴⁴⁴ Sabah namazının ardından yıkanıp hazırlıklarını tamamlayan Hz. Peygamber, devesi Kasvâ ile Mekke’nin kuzey tarafında yer alan Benî Şeybe kapısından giriş yapmıştır.⁴⁴⁵

⁴³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* 2/413; Hamevî, *Mu’cem*, 1/74.

⁴³⁸ Salim Ögüt, “Ebtah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1994, 10/82.

⁴³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 16/40.

⁴⁴⁰ Ya’kûbî, *Târîh*, 2/24.

⁴⁴¹ Himyerî, *Ravzü’l-Mi’târ*, 1/7.

⁴⁴² Mina bölgesinden Mekke’ye dönerken Ebtâh mevkiinde konaklamak demektir. Detaylı bilgi için bkz. Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 2/285.

⁴⁴³ Müslim, “Hac”, 15 (No. 373); İbn Mâce, “Hac”, 25 (No. 186); Tirmizî, “Hac”, 9 (No. 116).

⁴⁴⁴ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke* 2/284; Fâsî, *Şifâ ü’l-garâm*, 1/410; Fâkihî, *Ahbâru Mekke* 3/79.

⁴⁴⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1097.

4. HZ. PEYGAMBER'İN HACCI TATBÎKİ

Bu başlık altında Hz. Peygamber'in Mekke'ye girişinden başlayarak şehirden ayrılmasına kadarki süreçte hac ibadetini ne şekilde ifâ ettiğini yapılış sırasını esas alarak inceleyeceğiz.

Hz. Peygamber'in hacçı ilanı ve insanların Medine'de toplanmalarının akabinde 25 Zilkâde Cumartesi günü başlayan yolculuk 4 Zilhicce Pazar günü Mekke'de sona ermiştir. Hz. Peygamber Kâbe'yi gördüğünde ellerini kaldırarak, "Allah'ım! Bu Kâbe'nin şerefini, büyüklüğünü, heybetini ve iyiliğini arttır!"⁴⁴⁶ diye dua etmiş ve bu esnada devesinin yuları da elinden düşmüştü. Uzun süren yolculuğun ardından Mescid-i Harâm'a giren Hz. Peygamber'in yaptığı ilk iş, sağ kolunu açık bırakmak üzere ridâsının bir kısmını sol omzuna alıp ıztıbâ' yaparak Kâbe'yi tavaf etmek olmuştur. Tavafının ilk üç turunda hervele ile hareket eden Hz. Peygamber, Hacerülesved'in yanına geldiğinde onu istilâm ederek بِسْمِ اللَّهِ أَكْبَرُ demiş, Müslümanlara da,

”بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ اِيْمَانًا بِاللَّهِ بِمَا جَاءَ وَتَصَدِيقًا بِهِ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ“

demelerini tavsiye etmişti.⁴⁴⁷ Ayrıca Hz. Peygamber'in istilam esnasında *“Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver; ahirette de iyilik ver! Bizi cehennem azabından koru!”*⁴⁴⁸ mealindeki âyeti okuduğu da ifade edilmektedir.⁴⁴⁹

Hz. Peygamber'in hac farz kılınmadan önce de Kâbe'yi tavaf ve Hacerülesved'i istilâm ettiği hakkında nakiller mevcuttur. İbn. Hişâm'da aktarılan bir rivâyete göre Müşrikler, “Şimdiye kadar bu adamın durumuna karşı sabrettiğimiz kadar hiçbir kimseye sabrettiğimizi görmedik. O bizim akıllarımıza sefihlik isnad ediyor, babalarımıza sövüyor, dinimizi ayıplıyor, topluluğumuzu dağıtıyor, ilahlarımıza sövüyor. Biz ise ona karşı çokça

⁴⁴⁶ Nesâî, “Hac”, 24 (No. 354).

⁴⁴⁷ “Ya Rabbi, Sana ve Resûlün Muhammed'in getirdiğine iman ederek tavafa başlıyorum.” Detaylı bilgi için bkz. Buhârî, “Cihâd”, 56 (No. 69).

⁴⁴⁸ Bakara 2/201.

⁴⁴⁹ Vâkıdî, Meğâzî, 3/1097.

sabrettik” demişlerdi. İlgili rivâyeti aktaran râvi, o esnada Hz. Peygamber’in gelip rûknü istilam ve Kâbe’yi tavaf ettiğini bildirmiştir.⁴⁵⁰ Söz konusu olay hicretten önce yani hac henüz farz kılınmadığı bir dönemde vukû bulmuştu. Buna göre Hz. Peygamber’in tavafta olduğu gibi Hacerülesved’i istilâm konusunda da süregelen bir tatbikatının olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Peygamber, Makam-ı İbrâhim’in arkasında iki rekât namaz kılmıştır. İlk rekâtta Kâfirûn, ikinci rekâtta İhlâs sûresini okuduğu rivâyet edilse de Mekke’ye giriş zamanı düşünüldüğünde henüz gündüz vakitleri olduğu ve kılınabilecek namazların da öğle veya ikindi namazı olacağı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu namazlarda Hz. Peygamber’in hangi sûreyi okuduğunu anlayabilmek mümkün olamayacağı için ilgili rivâyete ihtiyatla yaklaşmak doğru olacaktır. Namazın ardından Hacerülesved’i tekrar istilâm etmek üzere gelen Hz. Peygamber, yanında bulunan Ömer b. el-Hattâb ve Abdurrahman b. Avf’a istilâm adâbı ile ilgili sorular sormuş ve açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁵¹

Tavaf ve istilâmın ardından Hz. Peygamber, Benî Mahzûm tarafından Safâ tepesine çıkarak, “Allah’ın başladığı yerden başlıyorum”⁴⁵² demiş ve yedi defa tekbir getirmiştir. İnsanların duyabileceği şekilde,

لا اله الا الله وهدى لا شريك له الملك وله الحمد وهو على كل شئ قدير صدق وعده ونصر عبده وهزم
الا حزاب وحده

diyerek dua etmiştir.⁴⁵³ Hz. Peygamber Safâ ve Merve Tepeleri arasında sa’yi gerçekleştirirken düzlüğe doğru adımlarını kısaltarak hızlandırmış, akabinde tekrar normal yürüyüş düzenine geçmiştir. Tepenin en uç noktasına kadar ilerleyerek Kâbe’yi görmeyi hedeflemiştir. Genel kabule göre devesinin

⁴⁵⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, 132.

⁴⁵¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1100.

⁴⁵² Nesâî, “Hac” 24, (No. 353); Muvatta, “Hac” 20, (No. 127).

⁴⁵³ “Allah’tan başka ilah yoktur. Allah birdir, ortağı yoktur. Bütün mülk O’nun dur. Hamd O’na mahsustur. O her şeye gücü yetendir. Allah sözünü yerine getirdi. Kuluna yardım etti. Toplanmış olan bütün kabileleri tek başına bozguna uğrattı.”

üzerinde sa'y yapmıştır.⁴⁵⁴ Hz. Peygamber sa'ye başlamadan önce "Ey İnsanlar! Şüphesiz ki Allah size sa'yi vacip kıldı. Say yapınız" diyerek ilgili emre⁴⁵⁵ dikkat çekmiştir. Sa'yin vacip kılındığı emir ile ilgili olarak Hz. Âişe, Safâ ve Merve Tepeleri arasında sa'y yapmayan kimsenin haccının geçersiz olacağını bildirmiştir.⁴⁵⁶ Nitekim âyetin, ihrama Menat için giren Kureyşliler ile ilgili olarak nazil olduğu nakledilmektedir. Hz. Peygamber, iki tepe arasındaki düzlüğe geldiğinde ise ربي اغفر وارحم انك الاعز الاكرم şeklinde dua etmiştir.⁴⁵⁷

Resûlullah, hac farîzasını yerine getirdiği süre boyunca Mekke ile Mina arasında yer alan Ebtâh mevkiinde kurulan çadırda konaklamıştır. Kendisine, "Mekke'nin evlerinde konaklasan olmaz mı?" diye sorulmasına rağmen onun ne bir evde konakladığı ne de bir evin gölgesinde gölgelendiği rivâyet edilmektedir.⁴⁵⁸ Terviye günü Arafat⁴⁵⁹ vakfesini yerine getirip Medine'ye gitmek üzere yola çıkıncaya kadar bu durum devam etmiştir.

İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber Kâbe'ye girmek istemiş ancak içeride Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in fal okları ile tasvir edildiklerini görünce, "Allah onları (Müşrikleri) kahretsin! O ikisinin (Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail) fal okları çekmediklerini muhakkak biliyorlar" demiştir. Tasvirlerin çıkartılmasını istemiş ve akabinde Kâbe'ye girmiştir. İçeride tek bir getirdiği ancak namaz kılmadığı rivâyet edilmektedir.⁴⁶⁰ Başka bir rivâyete göre ise Osman b. Ebî Talha, Bilâl-i Habeşî ve Üsâme b. Zeyd ile

⁴⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/158; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1100.

⁴⁵⁵ Bakara 2/158.

⁴⁵⁶ İbn İshâk, *es-Sîre*, 99.

⁴⁵⁷ "Rabbim beni affet, bana merhamet et. En aziz ve en kerim sensin."

⁴⁵⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1099.

⁴⁵⁹ Özel bir isim olan Arafat, etrafında bulunan kurak topraklara nispet edilen bir isimlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir görüşe göre (teâruf) kökünden hareketle insanların birbirleri ile tanışmaları anlamına gelmektedir. Bir diğer görüşe göre ise Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Arefe günü, Arafat bölgesinde buluşmuşları sebebiyle böyle bir isimlendirme yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Kurtubî, *el-Câmi*, 3/333.

⁴⁶⁰ Buhârî, "Hac" 25, (No. 87); Ebû Dâvud, "Hac" 11, (No. 307).

ayakkabılarını çıkartmış halde Kâbe'ye girmiş ve Kâbe'nin ön iki direği arasında namaz kılmıştır.⁴⁶¹ Resûlullah'ın Kabe'nin içerisine girdiği için sonradan pişmanlık yaşadığına dair de rivâyet mevcuttur. Buna göre, Hz. Âişe'nin, "Neyin var, Ey Allah'ın Resûlü" sorusuna o, "Bugün bir iş yaptım; keşke yapmamış olsaydım. Kâbe'nin içine girdim. Ümmetimden birileri Kâbe'ye girmeye muktedir olamaz ve bu durum onun içinde bir kızgınlığa sebep olabilir. Oysa biz tavaf ile emrolunduk; Kâbe'nin içine girmekle değil"⁴⁶² cevabını vermiştir. Hz. Peygamber'in özellikle Mekke'nin fethine kadar Kâbe'ye girip girmediği, fetihten sonra da girmiş olması halinde bile namaz kılıp kılmadığı konusu ihtilaflıdır.

Allah Resulü, ilk ve son haccında, tebliğ ettiği hac emrini tebyin etmekle sorumlu olarak pek çok defa insanları bilgilendirme konuşmaları yapmıştır. Terviye gününden önce Mekke'de, Arefe gününde, bayramın birinci gününde ve Mina'da defaaten hutbe vermiştir. Terviye günü 9 Zilhicce Cuma gününe tekabül etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber Terviye gününde verdiği hutbede kendisini dinleyenlerden gücü yetenlerin öğle namazlarını Mina'da kılmalarını tavsiye etmiştir. Kendisi de perşembe sabahı Ebtâh'ta tekrar ihrama girmiş olarak Mina'ya hareket etmiştir. Bu yolculuk Arafat vakfesine hazırlık mahiyetinde olup hacılar için kıymetli bir adımı ifade etmektedir.⁴⁶³ Sabah namazı akabinde gerçekleşen yolculukta öğle, ikindi akşam, yatsı ve Arefe günü sabah namazı Mina'da kılınmıştır.⁴⁶⁴ Hz. Peygamber'e Mina'da kendisi için bir konaklama yeri yapılması teklif edilmişse de "Hayır! Mina en önce gelenin yeridir"⁴⁶⁵ cevabıyla hac ibadetindeki eşitlik vurgusunu bilvesile tekrarlamıştır.

⁴⁶¹ Buhârî "Meğâzî", 64 (No. 423); Nesâî, "Hac", 24 (No. 289); Müslim, "Hac", 15 (No. 437).

⁴⁶² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1100.

⁴⁶³ Halit Özkan, *Veda Haccı* (İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı, 2024), 72.

⁴⁶⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1100.

⁴⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1100.

Sabah namazının ardından güneşin doğmasına müteakip Hz. Peygamber, devesine binerek Arafat bölgesine doğru hareket etmiştir. Bölgede yer alan Nemîre Dağı'nın⁴⁶⁶ eteklerinde kendisi için hazırlanan kıldan çadırda konaklamıştır.

Görsel 3.13. (Google, Google Maps).

Hz. Peygamber'in vakfe için Müzdelife'yi geçerek Arafat'a ilerlemesi kabilede bulunanlar tarafından merak konusu olmuş ve kendisinin yanında yolcuğunu sürdüren Nevfel b. Muâviye tarafından dile getirilmiştir. Onun "Ey Allah'ın Resûlü! Kavmin Müzdelife'de vakfe yapacağını sanıyordu" sözleri üzerine Hz. Peygamber, "Ben peygamberlikten önce de onlara muhâlif olarak Arefe'de vakfe yaptım" cevabını vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi Arafat'ta vakfe yaptığına dair rivâyetler bulunmaktadır.⁴⁶⁷ İlgili rivâyet aynı zamanda Hz. Peygamber'in İslâm öncesi dönemde Müşrikler tarafından uygulanmakta olan hac ibadetlerine fiilen katıldığına da işaret etmektedir. Ancak kabilede bulunanların Müzdelife'de konaklanacağı düşüncesi Hz. Peygamber'in bu dönemde Müşriklerin hac ritüellerinden bağımsız, münferit olarak Arafat'ta vakfe yaptığı şeklinde bir sonuca işaret etmektedir.

⁴⁶⁶ Hamevî, *Mu'cem*, 5/304.

⁴⁶⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1101.

Cahiliye toplumunda Müşrikler tarafından Arafat'ta vakfe yapması ile tanınan asıl isim ise Şeybe b. Rebîa'dır. Şeybe, Kureyşlilerin Müzdelife vakfesinin aksine üzerine giydiği siyah renkli ihram ile Arafat'ta vakfe yapmıştır. Müşrikler vakfe sırasında: "Kuşkusuz ki biz, Arefe'de vakfe yapan insanlarla -Araplarla- konuşmuyoruz. Çünkü biz Allah'ın ev halkıyız" demişlerdir.⁴⁶⁸

Görsel 3.14. (Google, Google Maps).

Öğle vakti yaklaştığında Hz. Peygamber, devesi Kasvâ'nın hazırlanmasını isteyerek Arafat ve Harem sınırları arasında bulunan Ureine'ye⁴⁶⁹ doğru hareket etmiştir. Söz konusu bölgenin ortasında devesi üzerinde insanlara hitap eden Resûlullah, sonradan Vedâ Hutbesi olarak isimlendirilecek olan hutbesini îrad etmiştir.⁴⁷⁰ Bölgenin büyüklüğü ve Müslümanların sayısı sebebiyle mesajının tam olarak iletebilmesi, söylediklerinin herkes tarafından duyulabilmesi için Rebîa b. Ümeyye b.

⁴⁶⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1101.

⁴⁶⁹ Bölgenin harem sınırlarına yakın olduğu bilinmekle birlikte sınıra dahil olup olmadığı konusunda ihtilaf söz konusudur.

⁴⁷⁰ Vedâ Hutbesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Fidan Orhan, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarında Veda Hutbeleri İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2018).

Halef destek olmuştur.⁴⁷¹ Hutbenin ardından Bilâl-i Habeşî'nin okuduğu ezan ile devesini çökerten Hz. Peygamber müteakiben okunan kamet ile öğle namazını kıldırılmıştır. Akabinde Bilâl tarafından tekrar kamet getirilmiş ve ikinci namazı kılınmıştır. Böylece Hz. Peygamber tek ezan ve iki kamet ile namazları cemetmiştir. Devesine binen ve eliyle insanlara Arafat vakfesini tarif eden Resûlullah, "Urene içi hariç Arafat'ın her tarafı vakfe yeridir/mevkîftir" sözleri ile vakfe sınırlarını belirlemiştir.⁴⁷² Başka bir rivâyete göre ise Hz. Peygamber Hidâb mevkîinde durarak, "Urene Vadisi dışında Arafat'ın her tarafı vakfedir. Kezâ Muhassir Vadisi dışında Müzdelife'nin her tarafında vakfe yapılabilir. Akabe'nin (Büyük Cemre) arkası hariç bütün Mina'da kurban kesilebilir" duyurusunu yapmıştır.⁴⁷³ Arafat'ta vakfe sırasında, "Benim ve benden önceki peygamberlerin en faziletli duası" şeklinde tanımladığı

لا اله الا الله وحده لا شريك له الملك وله الحمد يحيي ويميت بيده الخير وهو علي كل شئ قدير⁴⁷⁴
duasını okuduğu ve ellerini yüzüne sürdüğü nakledilir.⁴⁷⁵

Hiz. Peygamber vakfe sırasında bineğinin üzerinde bulunmuş ve terekesinde de Üsâme b. Zeyd yer almıştır.⁴⁷⁶ Akabe Cemresi'ne doğru terekesine Fadl b. Abbas'ı alan Hiz. Peygamber, telbiyeye de devam etmiştir.⁴⁷⁷ Kendisinin bu davranışından hareketle vakfenin binek üzerinde yapılmasının daha faziletli olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Binek üzerinde vakfe yapamayanın ayakta, ayakta durmakta zorluk çekenin ise oturarak vakfe yapması tavsiye edilmektedir.⁴⁷⁸ Ancak Hiz. Peygamber'in binek üzerinde

⁴⁷¹ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/170.

⁴⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/158; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/171.

⁴⁷³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1102.

⁴⁷⁴ "Allah'tan başka ilah yoktur. Allah birdir, ortağı yoktur. Bütün mülk O'nun dur. Hamd O'na mahsustur. Hayır O'nun elindedir. O diriltir ve öldürür ve O her şeye gücü yetendir."

⁴⁷⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1104.

⁴⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/162.

⁴⁷⁷ Buhârî, Mansûr b. Yûnus, *Keşşâfü'l-kınâ'an Metni'l-İknâ'*, ed. Hilal Musalhi Mustafa Hilal (Beyrut: Vezâratü'l-Adli fî Memleketi's-Suûdiyye, 1968), 6/297.

⁴⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi*, 3/336.

haccın çeşitli uygulamalarını yerine getirdiği ile ilgili rivâyetler Müslümanların gözünden ziyade tebliğ görevini yerine getiren bir peygamber nazarında değerlendirilmelidir. Buna göre Hz. Peygamber'in binek üzerindeki fiilleri, insanların kendisini takip edebilmesi ve haccın uygulayış biçimlerinin tam anlamıyla kavranabilmesi noktasında önem taşır.⁴⁷⁹ Dönemin şartları düşünüldüğünde büyük hac kafilesinin Hz. Peygamber'i takip edebilmesinin ancak bu şekilde mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

Arefe günü ile ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise oruçtur. Hz. Peygamber'in arefe günü oruç tutup tutmadığı konusunda kafiledeki Müslümanlar arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Durumun mahiyetini öğrenmek için harekete geçen Ümmü'l-Fadl, Hz. Peygamber'e ikram olarak bir bardak süt göndermiştir. Resûlullah'ın insanlara hitap ettiği sırada kendisine gönderilen sütü içmesiyle arefe orucu ile ilgili insanlar arasındaki ihtilaf sona ermiştir. Nitekim vakfenin zorluğu ve kurak iklim şartları düşünüldüğünde orucun, kişinin hac ibadetini zorlaştıracı bir etkiye sahip olduğu görülecektir.⁴⁸⁰

İslâm öncesi dönemde Müşrikler, Arafat'tan ayrılış zamanını Güneş'in tam tepe noktasında olduğu vakit olarak tayin etmişlerdir. Nitekim hac kafilesinde bulunanlar Hz. Peygamber'in de geçmişten beri uygulanmakta olan bu ayrılış vaktine mutâbık hareket edeceğini düşünmüşler ancak o, İslâmî haccın tatbikinde Müşriklerin düzenine muhâlif davranmış ve Arafat'tan ayrılmak için Güneş'in batışını beklemiştir. Hareket esnasında kafilede bulunanları "Vakarla hareket edin!" şeklinde uyarmış ve kendisi de yol boyunca devesini yavaşlatarak kontrol etmiştir.⁴⁸¹ Ayrıca Hz. Peygamber Müşriklerin Mu'arref'te vakfe yaptıkları zaman kendileri ve ataları hakkında

⁴⁷⁹ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/190.

⁴⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi*, 3/341.

⁴⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/163.

övgü dolu sözler söylemelerini de eleştirmiş ve konuya dair nazil olan âyete⁴⁸² uygun olarak, “Ey İnsanlar! Şüphesiz Allah, artık bu gurur ve kibri, babalarınızla övünmenizi yasakladı” demiştir.⁴⁸³ Kurbanlıklar ile Arafat’tan hareket eden Allah Resulü, Müzdelife’de bulunan ateşe yakın bir noktada konaklamış ve akşam ile yatsı namazlarını camederek geceyi burada geçirmiştir.⁴⁸⁴ Hz. Peygamber Müzdelife’de yanan ateşe yaklaşıncaya kadar ılmeye devam etmiş,⁴⁸⁵ ashâbına da “Acele etmeyin! Güçlülerinizin zayıflarınızdan vazgeçmemesi için ağırbaşı olun!” diyerek kafileyi yönlendirmiştir.⁴⁸⁶ Arafat’tan Müzdelife’ye geçiş sürecinde de yine Allah’ı tesbih ederek telbiyeye devam etmiştir.⁴⁸⁷

İslâmiyet öncesi hacda önemli bir yere sahip olan vakfe, Hums ehli tarafından Müzdelife’de bulunan Kuzah Tepesi’nde yapılmaktaydı. İslâmiyet ile Arafat’ta yapılmaya başlanmışsa da Müzdelife vakfesine de devam edilmiştir. Bakara sûresinde vakfe noktaları hakkında “*Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat’tan dalga dalga indiğinizde Meş’ar-i Haram’da Allah’ı zikredin; O’nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz.*”⁴⁸⁸ âyeti yer almaktadır. İlgili âyette Arafat’ın mahşerî kalabalığı temsiline nispetle “ifâda” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime, “dökülünceye kadar dolup taşmak” anlamına gelmektedir.⁴⁸⁹ Buna göre Arafat, Müslümanların akın ettiği, her noktasının insanlar tarafından hacca şahit tutulduğu müstesna bir bölgedir. Abdullah b. Ömer kanalıyla nakledilen rivâyete göre söz konusu âyette yer alan Meş’ar-i Haram ifadesi ile Müzdelife’de bulunan Kuzah Tepesi kastedilmektedir.⁴⁹⁰ Ancak

⁴⁸² Bakara 2/200.

⁴⁸³ İbn İshâk, *es-Sîre*, 98.

⁴⁸⁴ Hamevî, *Mu’cem*, 5/121.

⁴⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1104.

⁴⁸⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1104.

⁴⁸⁷ Şeybânî, *el-Hücce*, 2/442.

⁴⁸⁸ Bakara 2/198.

⁴⁸⁹ Kurtubî, *el-Câmi*, 3/332.

⁴⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1106.

ekseri âlimler tarafından kabul edilen Meş'ar-i Haram'ın Müzdelife'nin tamamını ifade ettiği şeklindeki görüş, âyetin ifade ettiği mesajı anlayabilme noktasında daha doğru görünmektedir. Nitekim sa'yin gerçekleştirildiği Safâ ve Merve de Meş'ar-i Haram'dan sayılmıştır.⁴⁹¹ Akşam ve yatsı namazlarının birlikte kılınması sebebiyle Müzdelife bölgesine "Cem" ismi de verilmektedir. Ayrıca orada vakfe yapanların Allah'a yaklaşımları bağlamında Müzdelife'nin "izdilâf" kelime kökünden türediği belirtilmiştir.⁴⁹²

Hz. Peygamber Müzdelife sabahı mazeretleri gereği Mina'ya erken ulaşmak isteyen kadın ve çocuklara izin vermiştir.⁴⁹³ Eşi Sevde bt. Zem'a'da hareketlerinin yavaş olması sebebi ile muhtemel yoğunluktan kurtulabilmek adına Müzdelife'den erken ayrılanlar arasındaydı.⁴⁹⁴ Bu durum diğer hanımları tarafından ihtiyatla karşılanmış, Hz. Âişe, "Keşke Resûlullah'tan Sevde'nin istediği gibi izin isteseydim" demiştir.⁴⁹⁵ Sevde, gün ağarmadan önce cemreye taş atarak remy-i cimârı tamamlamıştır.⁴⁹⁶ Hz. Peygamber'in eşlerinin kabiledeki ve haccın tatbikindeki tavırları Müslümanlar açısından önem arz etmektedir. Hanımlarının hepsini yanına alarak çıktığı hac yolculuğunda Vâkıdî'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber, "Bu haktır. Sonra evlerinizde oturacaksınız" demiştir. Bu rivâyeti destekler nitelikte Sevde bt. Zem'a ve Zeynep bt. Cahş, "Resûlullah'tan sonra hiçbir hayvan bizi evlerimizden çıkaramaz" demişlerdir.⁴⁹⁷ Nitekim söz konusu durum hicretin yirmi üçüncü yılına kadar devam etmiş ve Hz. Peygamber'in hanımları Vedâ Haccı dışında bir hac yapmamışlardır. Belâzurî ilgili rivâyeti aktadıktan sonra hicretin yirmi üçüncü yılında Hz. Peygamber'in eşlerinden Sevde ve Zeynep dışındaki hanımların Hz. Ömer ile birlikte hac yaptıklarını da rivâyet etmiştir.

⁴⁹¹ Hamevî, *Mu'cem*, 5/133-134.

⁴⁹² Kurtubî, *el-Câmi*, 3/342; Hamevî, *Mu'cem*, 5/120.

⁴⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/158.

⁴⁹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1106.

⁴⁹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1106.

⁴⁹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, 1/475; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1106.

⁴⁹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî* 3/1115.

Söz konusu hacca Sevde'nin kendi isteğiyle katılmadığı, Zeynep bt. Cahş'ın ise belirtilen tarihte vefat etmiş olduğu bilinmektedir.⁴⁹⁸

İslâm öncesi dönemde Müşrikler Müzdelife'den ayrılmak için güneşin doğmasını bekleyerek, "Ey Sebîr! Ayrılmanız için haydi parıl!"⁴⁹⁹ diyorlar ve güneş doğmadan bölgeden ayrılmıyorlardı.⁵⁰⁰ Hz. Peygamber, Müşriklerin söz konusu davranışlarını kastederek "Kuşkusuz ki Kureys, İbrâhim'in ahbine muhalefet etti" demiş ve güneş doğmadan bölgeden ayrılmıştır.⁵⁰¹ İslâm'ın haccında Hz. Peygamber "Muhassir mevkii hariç Müzdelife'nin tümü vakfe yeridir (mekîf)" sözleriyle vakfe sınırlarını belirlemiş ve Mina'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.⁵⁰²

Resûlullah, remy-i cimârda kullanacağı taşları Müzdelife'den toplayarak Mina'ya geçmiş ve bayramın birinci günü Akabe Cemresi'ne taş atmış, kabile Mina'ya ulaştıklarında bir hutbe daha îrâd etmiştir. Ayrıca toplanacak taşların da tarifini yapan Hz. Peygamber, yürürken ayakların altına giren taşları örnek göstermiştir.⁵⁰³ Şeytan taşlama esnasında, "Ne vurma ne kovma ne de uzaklaş benden demek vardır"⁵⁰⁴ diyerek Müslümanların İslâmi usuller çerçevesinde hac görevlerini yerine getirmeleri için rehberlik etmiştir. Allah Resulü, Akabe Cemresi'ne kadar telbiye getirmeye devam etmiş ve vadinin içerisinden taş atmıştır. Ayrıca diğer cemrelerde taş attıktan sonra durup dua etmesi söz konusu iken Akabe Cemresi'nde taş attıktan sonra ivedi olarak oradan ayrılmıştır.⁵⁰⁵

⁴⁹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 2/103; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1115.

⁴⁹⁹ Nesâî, "Hac", 24 (No. 430); İbn Mâce, "Hac", 25 (No. 141); Tirmizî, "Hac", 9 (No. 89).

⁵⁰⁰ İbn İshâk, *es-Sîre*, 98.

⁵⁰¹ Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim, *Müstedrek*, ed. Eşref bin Muhammed Necip el-Mısırî (Suriye: Darü'l-Minhâc, 2018), 2/566.

⁵⁰² Belâzürî, *Ensâb*, 2/103.

⁵⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/166.

⁵⁰⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1107.

⁵⁰⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1110.

Hz. Peygamber bekleme ve dua etme süresince ayakta ve Kâbe'ye dönük vaziyette durmuştur.⁵⁰⁶ Hayvanların bakımından sorumlu çobanların ise geceyi Mina dışında geçirebilmelerine ve yine gece şeytan taşlamalarına izin vermiştir.⁵⁰⁷ Şeytan taşlama esnasında Resûlullah'ın yaya olduğu ifade edildiği gibi kırmızı bir deve⁵⁰⁸/adbâ⁵⁰⁹ üzerinde bulunduğu da aktarılmaktadır. Haccın sonlarına gelindiğinde o, Mina'da kurban kesilecek olan yere gelerek, "Burası kesim yeridir. Mina'nın her tarafı kesim yeridir. Mekke'nin her açık yeri de yol ve kesim yeridir"⁵¹⁰ diyerek küçük bir kılıç⁵¹¹ ile altmış üç⁵¹²/altmış⁵¹³ deve kesmiştir. Kalan kurbanlıkları kesmesi için ise başka birini görevlendirmiştir. Bazı rivâyetlerde kalan kurbanlıkları Hz. Ali'nin kestiği⁵¹⁴ bazılarında ise tüm kurbanlıkları Hz. Peygamber'in bizzat kestiği bildirilmektedir.⁵¹⁵ Kesilen kurbanlıkların her birinden parçalar alıp tek bir kazanda toplanan Hz. Peygamber, pişen etten yemiş ve suyunu da içmiştir.⁵¹⁶

5. TIRAŞ VE İHRAMDAN ÇIKIŞ

Haccın sonlarına doğru Hz. Peygamber tıraş olarak ihramdan çıkmıştır. Saçını, sakalını ve bıyığını tıraş edip tırnaklarını keserek, saçları hariç diğer parçaların toprağa gömülmesini isteni istemiştir. Müslümanlar onun tıraşını

⁵⁰⁶ Buhûtî, *Keşşâf*, 2/509.

⁵⁰⁷ Nisâbûrî, *Müstedrek*, 2/583.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/425; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1107.

⁵⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/167.

⁵¹⁰ Ebû Dâvud, "Hac", 11 (No.217); İbn Mâce, "Hac", 25 (No. 167).

⁵¹¹ Sözlükte "kısa mızrak, süngü, küçük kılıç" olarak tanımlanmaktadır. Keskinliği ve boyutu sebebiyle dönemin kurban faaliyetlerinde sıkça kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, 543.

⁵¹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/149.

⁵¹³ Belâzürî, *Ensâb*, 1/475.

⁵¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye* 5/149.

⁵¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/160.

⁵¹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1108.

ilgi ile takip etmişlerdir. Resûlullah, saçlarının önce sağ tarafını kestirerek yanına gelen Ebû Talha el-Ensârî'ye vermiştir.⁵¹⁷ Kendisi ile daha önce sözleşen Hâlid b. Velîd'e ise perçemini (saçlarının ön kısmı) bırakmıştır. Nitekim Hâlid b. Velîd onu savaşlarda da kullandığı başlığına yerleştirmiştir. Öyle ki Hz. Ebû Bekr, Hâlid'in Hz. Peygamber'den aldığı bu parçaya atfettiği değeri iftiharla anlatmaktadır.⁵¹⁸ Söz konusu rivâyetlerde Hz. Peygamber'in kendisine ait bir nesneyi ashâbı arasında dağıttı bildirilmektedir. Ancak böyle bir durumun Müslümanlar arasında maddeye kutsallık atfetme durumuna yol açabileceği aşikârdır. Bu nedenle ilgili rivâyetlerde sıhhat sorunu olabileceği göz önünde bulundurarak ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Saçlarını keserek veya kısaltarak ihramdan çıkanlar hakkında ise Hz. Peygamber, "Tıraş olanlara Allah rahmet eylesin!" ifadesini kullanmıştır.⁵¹⁹

Resûlullah daha sonra, gömleğini giyip güzel koku sürünerek insanlar arasında vakit geçirmiştir.⁵²⁰ Hac sırasında şeytan taşlamayı veya tavaf yapmayı unutanlar, durumları hakkında Hz. Peygamber'e soru sormuşlar, o da sorulara genel olarak "Yapın, mahzuru yoktur" şeklinde cevap vermiştir.⁵²¹ Kolaylaştırın, zorlaştırmayın ilkesine mutabık hareket eden Hz. Peygamber, insanların İslâmî kural ve kaidelere bağlı olarak uygulamakta oldukları ilk hac ibadetinde şüphe ve tedirginliklerini gidermeye gayret göstermiştir. Kurbanını kesmeden tıraş olan veya şeytan taşlamayı yapmadan kurbanını kesenlere⁵²² de aynı tavır ve hilm ile yaklaşan Resûlullah,

⁵¹⁷ Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 2/609.

⁵¹⁸ Ebû Bekr şöyle demiştir: "Ben Halid b. Velid'in Uhud, Hendek, Hudeybiye ve karşılaştığımız her yerde yaptıklarını düşünüyorum. Bir de bayramın birinci günü Halid'e bakıyorum. Ayağının bağlanması için Resûlullah'a kurbanlık bir deve getiriyor. Sonra Resûlullah tıraş olurken Halid'e bakıyorum. "Ey Allah'ın Resülü! Anam babam sana feda olsun. Nâsiyeni bana ver bu hususta kimseyi bana tercih etme!" diyordu. Halid'e bakıyorum; Resûlullah'ın nâsiyesini gözlerinin üzerine ve ağzına koyuyor." Detaylı bilgi için bkz: Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1108.

⁵¹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1109.

⁵²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/108.

⁵²¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 236.

⁵²² İbn Kesîr, *el-Bidâye* 5/197.

Müslümanların kalplerini yumuşatarak haccın bilinç ve his düzeyinde belirli bir standarda oturmasını sağlamıştır.

Hız. Peygamber insanlara aktarmak istediğı önemli bir ilan hakkında Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî'yi görevlendirmiş ve hac görevini ifâ edenlere işittirmek üzere, “Bu günler yeme, içme ve zikir günleridir” çağrısını iletmiştir. Söz konusu ilana muhatap olmak üzere haccını tamamlayamamış olanlar ve temettû haccı yapanların dışında herkes, Hız. Peygamber tarafından izin verilen Mina oruçlarını tutmuştur. Eşleri ile bayramın birinci gününde Mina’dan ayrılan Hız. Peygamber, zemzem suyunun olduğu noktaya gelerek kendisi için kuyudan su çekilmesini istemiş ve verilen sudan içmiştir. Aldığı zemzem suyunu içip bir kısmını da başından aşağıya dökmüştür.⁵²³

6. MEDİNE’YE DÖNÜŞ

Hız. Peygamber haccını tamamlayıp Vedâ Hutbesi’ni îrad ettikten sonra aynı gün Ebtâh’a hareket ederek öğle namazını kılmıştır. Dönüş hazırlıklarına başladığı esnada Safiyye bt. Huyey’in hayız hali sebebiyle kendilerini bekleteceğini düşünerek endişeye kapılmıştır. Ancak Safiyye’nin geliş haberi ve Hız. Âişe’nin umresini tamamladıktan sonra Ten’im’den dönmesi ile Medine’ye dönüş hazırlıkları başlamıştır. Hız. Peygamber Mekke’den ayrılacağı gün sabah namazından önce tavaf için Kâbe’ye gitmiştir. Mekke’deki son gününde vefatından önceki son tavafının yedinci şavtında, Kâbe’nin kapısı ile Hacerülesved arasında durup karnını ve alnını Kâbe’ye dayamış halde Allah’a yakarıшта bulunmuştur. Haccın akabinde vakit kaybetmeden Medine’ye doğru yola çıkan Hız. Peygamber, Mekke’de ikâmet ile ilgili olarak “Hac menasikini ifa ettikten sonra, dışarıdan gelenlerin üç gün Mekke’de kalmaları gerekir. Burası durma ve ikâmet etme beldesi

⁵²³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1109.

değildir” ifadesiyle hac görevi ifa edildikten sonra Mekke’de konaklama hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁵²⁴

Resûlullah, hac, umre veya gazve niyetiyle Medine dışına çıktığı her yolculuğunda şehre dönmeden önce bir tepeye veya yüksek bir noktaya çıkarak üç tekbir getirip dua etmiştir. Hz. Peygamber’in dua ifadelerini Vâkıdî şöyle aktarmaktadır: “Allah’tan başka ilah yoktur. O tektir, ortağı yoktur. Mülk onundur. Hamd ona mahsustur. O dirilten ve öldürenidir. O ölmeyen bir diridir. İyilik onun elindedir. Onun her şeye gücü yeter. Tövbe etmiş, secde etmiş, ibadet etmiş ve Rabbimize hamd etmiş olarak dönenleriz biz. Allah vaadini yerine getirdi. Kuluna yardım etti. Toplanmış olan bütün kabîleleri tek başına bozguna uğrattı. Allah’ım! Yolculuğun sıkıntısından, dönüşün tasasından, ailede ve malda kötü görünmekten sana sığınıyoruz. Allah’ım! Bizi faydalı, senden hayırlı bir bağışlanmaya ve hoşnutluğa ulaşabileceğimiz bir konuma getir”⁵²⁵

İbn Kesîr rivâyetinde ve hadis kaynaklarında ise söz konusu ifadeler küçük değişiklikler ile şu şekilde ifade edilmektedir: “Allah’tan başka ilah yoktur. Sadece O vardır. Hamd O’nadır. O her şeye kâdirdir. Dönenler; tövbe edenler, ibadet edenler, Rabbimize secde edenler, hamd ederler. Allah doğru söyledi. Vaadini yerine getirdi ve kuluna yardım etti. Düşman gruplarını da yalnız başına hezimete uğrattı.”⁵²⁶

⁵²⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1114.

⁵²⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1114.

⁵²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/116; Müslim, “Zikr”, 48 (No. 93); Ebû Dâvud, “Edeb”, 43 (No. 314).

- SONUÇ -

İbâdet mefhumunun bireyin kulluk bilincini pekiştiren; teslimiyet, itaat ve bağlılığın pratikteki karşılığı olduğu gerçektir. Söz konusu eylem bireysel gayret ile gerçekleşiyor olsa da toplumsal yansımaları beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda ibâdet, kişisel dönüşüm ve bağlılığın yanı sıra birlikte hareket etme yetisini de tesîs etmiştir. Çalışmamızda belirli dönemler çerçevesinde ele aldığımız hac konusu da hem sosyal etkisi göz önüne alınarak hem de bireysel yükümlülüklerin tesîsine dikkat edilerek incelenmiştir.

Haccın usûl ve esaslarının belirlenmesi Hz. İbrâhim tarafından Kâbe'nin binâ edilmesi akabinde gerçekleşmiştir. Süreç içerisinde Cahiliye toplumunun şirke yönelimleri sonucu ise hac, tevhid bağlamından koparılmıştır. İslâm öncesi dönemde Müşriklerin inanç yapısı, Allah'ın varlığını kabule dayanmakla birlikte şirk unsurlarını da içeren bir muhteviyata sahip olmuştur. Geçmiş yaşantı ve öğretilerin etkin olduğu Allah tasavvuru, aslında Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği tevhid anlayışının tahrif edilmiş şeklidir. Bağlılık, teslimiyet ve genel kabulün dışına çıkamama döngüsü, Cahiliye Araplarında toplumun dini şekillendirme ve benimseme kültürünün bir ürünü haline gelmiştir. Onlar, putları Kâbe'ye yerleştirerek kutsallık atfetmişler, böylece haccın merkezi olan Kâbe'yi şirk unsurları ile doldurmuşlardır.

Haccın bağlamından koparılması, uygulama esasları üzerinde de kendini göstermiştir. Arafat'da vakfe yapmama, Müzdelife'den ayrılmak için belirli bir vakte kadar bekleme, çıplak tavaf yapma gibi hususlar Cahiliye haccında söz konusu çıkarımı destekler niteliktedir. Hz. Peygamber'in

nübüvveti de dahil olmak üzere hicretin sekizinci yılında Mekke'nin fethine kadar hac, Müşriklerin elinde tekdüze uygulanmaya devam etmiştir. Mekke'nin fethi ile Kâbe'deki putların temizlenmesi ve Müslümanların müstakil olarak hac yapmaya başlamaları ise dönüm noktası mahiyetindedir.

Rükûn ve uygulama esasları Hz. İbrâhim tarafından tesis edilen hac, belirli bir zaman ve mekân çerçevesinde îfa edilebilmekteydi. Nitekim içerisinde barındırdığı ritüeller de haccın bir parçası hüviyetindedir. Ancak Mekkeli Müşrikler hacca dair ritüelleri de bağlamından koparmışlardır. Cahiliye döneminde tavafın, haccın bir parçası olmakla birlikte hacdan bağımsız olarak da varlığını sürdürmesi bunun göstergesidir. Seyahatlerinde haremde aldıkları taşları yanlarında götürmeleri ve gittikleri yerlerde taşları tavaf etmeleri haccın tahrifatını desteklemiştir.

İslâm öncesi dönemde haccın yalnızca dini bir mefhum olarak algılanmadığı malûmdur. Gerçekleştirilen panayırlar hem dinî hayatın akâmete uğramadan devam ettiğini hem de ekonomik kazancın sürekliliğini koruduğunu göstermektedir. Haram ayların tehirini esas alan nesî uygulaması, Mekke'deki aktif ekonomik döngünün sürmesini amaçlar niteliktedir. Hums tabakası gibi seçkin bir sınıfın ortaya çıkmasının da yine maddi kazanımları beraberinde getirdiği ortadadır. Buradan Mekkeli Müşriklerin inanç noktasında tutucu görünmelerine rağmen menfaat söz konusu olduğunda dini arka plana attıkları sonucuna da ulaşılabilir.

Hız. Peygamber'in Vedâ Haccı ile özüne dönen hac, içerdiği şirk unsurlarından da arındırılmıştır. Yolculuğun başından itibaren Kur'ân'ın rehberi konumundaki Hız. Peygamber ile hareket eden Müslümanlar, İslâm öncesi dönemden kalma uygulamaları terk ederek tevhid temelli haccı îfâ etmişlerdir. SistematiK bir işleyiş içerisinde devam eden Cahiliye haccına karşı Hız. Peygamber'in İslâmî kuralları takdîm etmesi, Müslümanların hacca yükledikleri misyonu da yeniden şekillendirmiştir. Bu noktada haccın aslına rücû etmesinin yalnızca tatbikat noktasında gerçekleşmediğini söylemek mümkündür. Hız. Peygamber'in îrad etmiş olduğu Vedâ Hutbesi de bu

minvalde bireyi tüm yönleriyle kuşatan kapsayıcı ilkeler içermektedir. Haccın sadece eylem düzeyinde değil kişilik inşasında da temel ilkeleri belirleyen etken rolü Vedâ Hutbesi ile ön plana çıkmıştır.

Çalışmamızın her aşamasında karşılaştığımız en önemli husus, haccın ilahî emre itaatin bir göstergesi olmakla beraber hayata bakan yönüyle sosyal ilişkileri düzenleyen ve toplumsal normları organize eden bir misyona da sahip oluşudur. Kişinin nefsi ile mücadelesi noktasında ihram ve her şeyden arınmış olarak yalnızca Allah'ın emrine boyun eğmeyi ifade eden telbiye, bireysel manada haccın insanı olgunlaştırma sürecinin birer parçası olmuştur. Herkesle eşit olarak Allah'ın huzurunda beklemenin karşılığı olan vakfe ve *“De ki: “Şüphesiz ki benim salâtım (desteğim), ibadetlerim, hayatım ve ölümüm âlemlerin Rabbi olan Allah içindir”* âyeti nazarınca teslim olmayı simgeleyen tavaf ise haccın hem bireysel hem de toplumsal yönünü ortaya koymaktadır.

- KAYNAKÇA -

- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî*. ed. Ali Abdülbâri Atiyyâ. 15 Cilt. Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Ataş, Hacı. "Hz. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları". *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 20-44.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988).
- Ayyâşî, Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mesûd es-Semerkindî, *Tefsîrû'l-Ayyâşî* (Tahran: Mektebetü'l-Âlemiyetü'l-İslâmiyye, ts.) 2/75
- Aydın, Mahmut. *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*. ed. Hüseyin Kahraman. 1 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım, 2015.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz el-Endelüsî. *Mu'cemü mü'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi*. Beyrut: A'lam Al-Kutub, 3. Basım, 1403.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâb*. ed. Süheyl Zekkâr- Riyâz Zerkî. 13 Cilt. Beyrut: Dar Al Fikr, 1. Basım, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. 11 Cilt. Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed el-Hüseyn. *ez-Zühdü'l-kebîr*. ed. Emir Ahmed Haydar. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetü Kütübü's-Sekâfiyye, 1996.
- Bhat, Vigneshwar. "The significance of Pradakshina - An outline". *Journal of Veda Samskrita Academy* 1 (2022), 39-44.
- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Âsârü'l-bâkiye*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1. Basım, 2008.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, Câmî'u's sâhîh, Dârusselâm, Beyrut, 1994.

- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfû'l-kınâ'an Metni'l-İknâ'*. ed. Hilal Musalhi Mustafa Hilal. 6 Cilt. Beyrut: Vezâratü'l-Adli fî Memleketi's-Suûdiyye, 1968.
- Buhl, Frantz "Tavaf". MEB İslâm Ansiklopedisi. 12/251. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978.
- Buhl, Frantz "Tawaf". The Encyclopaedia of Islam. 10/1024. Leiden/Netherlands: Brill, 2000.
- Buhl, Frantz. J. Jomer. "Djamra". The Encyclopaedia of Islam. 2/1197. Leiden/Netherlands: Brill, 1991.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arabi Kable'l-İslâm*. Dar'üs-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *Es-Sihah Tacü'l- Lûga ve Sihâhü'l-Arabiyye*. ed. Ahmed Abdel Ghafour Attar. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melâyin, 1987.
- Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Müsîrû'l-ğarâm*. ed. Merzûk Ali İbrâhîm. 2 Cilt. Dar'ur-Râye, 1. Basım, 1995.
- Çavuş, Muhammet Nimet. "Orta Çağda Hac Hareketleri ve Dini Turizmin Tarihsel Süreçteki Gelişimi" 5/2 (2024).
- Demâmîni, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Ebî Bekr. *Mesâbihul-Câmi*. ed. Nureddin Tâlib. 10 Cilt. Suriye: Dar'un Nevâdir, 1. Basım, 2009.
- Demir, Ayşegül. "Yahudilikte Bet Ha-Mikdaş'ın Tarihsel Süreci". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 22 (2024).
- Dindi, Korkut. "Risaletin Mekke Döneminde Hz. Peygamber'in Siyasi Hedefleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 185-199.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eşas b. İshâk es-Sicistânî. *Kitâbu Mesâilu'l İmâm Ahmed Rivâyeti Ebû Dâvud es-Sicistânî*. ed. Ebû Mu'adh Tarık ibn Avdullah ibn Muhammed. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1999.
- Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. İdrîs. *Tefsîr*. ed. Es'ad Muhammed Tayyib. Riyad/Mekke: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1. Basım, 1997.
- Ebû Nuaym, Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Tıbb-ı Nebevî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2006.
- Eroğlu, Murat. *Hac Emirliği (Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Erul, Bünyamin- Keleş, Ekrem. *Hacçı Anlamak*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2012.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-Luğa*. 8 Cilt. Beyrut: Dâr'ü İhyâi't-Terâsi'l-Arabiyye, 2001.
- Ezrâki, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke*. ed. Rüşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dar'ul Endülüs, 3. Basım, 1983.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk. *Ahbâru Mekke*. ed. Abdulmelik bin Abdullah bin Duhaish. 6 Cilt. Beyrut: Dar'ul Hadar, 2. Basım, 1994.
- Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *el-İkdû's-Semîn*. ed. Muhammed Abdülkadir Atta. 7 Cilt. Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1998.
- Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *Şifâ ü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Kuveyt: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 2000.
- Fazlur Rahman. "The veracity of the Arab Pagan Calendar". *Islamic Culture* 71/1 (1997), 41-70.

- Firûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb. *Kâmûsü'l-muhît*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân. *Kitâbü'l-Ayn*. ed. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerâî. 8 Cilt. Mektebetü'l-Halêl, ts.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5 Cilt, Beyrut: Dar Sâder, 2006.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî, et-Târîh, ed. Ekrem el-Ömerî, (Şam/Beyrut: Dâr'ul Kalem, 1397).
- Hemedânî, Ebu Bekr Zeynüddin Muhammed b. Musa el-Hazimî. *Kitâbü'l-Emâkin*. ed. Hammâd b. Muhammed el-Cessâr. Dar'ul Yemâme, 1415.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*. ed. Hüsameddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ravzül-Mi'târ*. ed. İhsân Abbas. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nâsır lî's-sekâfe, 1980.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *Tahrîr*. 30 Cilt. Tunus: Dar'ut-Tûnûsiyye, 1984.
- İbn Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-Târih*. 11 Cilt. Beyrut/Lübnan: Darul Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1987.
- İbn Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-ğâbe*. ed. Muhammed İbrahim el-Benna vd. 7 Cilt. Kahire/Mısır: Kitâbü'ş-Şâb, 1. Basım, 1973.
- İbn Furât, İbrâhîm el-Kûfî, *Tefsîru Furâti'l-Kûfî*, ed. Muhammed el-Kâzım (Beyrut/Lübnan: Müessesetü-t-Târihu'l Arabiyye, 2011).

- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî. *el-Münemmak*. ed. Hurşîd Ahmed Fârik. 1 Cilt. Beyrut: A'lam Al-Kutub, 1. Basım, 1985.
- İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî. *el-Muhabber*. ed. Miss Ilse Lichtn Stetter. 1 Cilt. Haydarabad/Hindistan: Dâiratü'l Maârifü'l Osmaniyye, 1942.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethü'l-Bârî*. ed. Muhibbüddîn el-Hatib, Muhammed Fuad Abdulkaki. 13 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1390.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber*. ed. Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrut: Dar Al Fikr, 1. Basım, 1981.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Vefeyât*. ed. İhsan Abbas. Beyrut: Dar Sâder, 1900.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Muhallâ*. 12 Cilt. Beyrut: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1988.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Kurtubî. *Cemheretü ensâb*. ed. Abdüsselam Muhammed Harun. 1 Cilt. Mısır: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Kurtubî. *Haccetü'l-Vedâ*. ed. Ebû Suheyb el-Karmî. Riyad: Beytül'Efkari'd-Devliyye, 1. Basım, 1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Müsnedü's-sahîh*. ed. Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2012.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 2009.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yesâr el-Medenî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. ed. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dar Al Fikr, 1978).

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l-Maarif, 1. Basım, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şîr ve's-su'arâ'*. 2 Cilt. Kahire: Dar'ul Hadîs, 1. Basım, 1423.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Kitâbu'l-Ma'ârif*. ed. Servet Ukkâşe. Kahire: Hey'et'ül-Mısriyye, 2. Basım, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, es-Sünen, Dârusselâm, Beyrut, 1994.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dar Sâder, 3. Basım, 1414.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dar'ul Hadîs, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakât*. ed. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1. Basım, 2002.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. ed. Fahim Muhammed Şaltût. Cidde: Habib Mahmud Ahmed Bey, 1399.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Şerhu Umdetü'l-Fıkıh*. ed. Salih b. Muhammed Hasan. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Harameyn, 1. Basım, 1988.
- İbn Zebâle, Ebü'l-Hasen Muhammed el-Hasen. *Ahbârü'l-Medîne* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2007).
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredat el-fî garîbi'l-Kur'ân*. ed. Ebûl Kâsım Hüseyin b. Muhammed. 1 Cilt. Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 2009.

- Karagöz, İsmail vd, *Hac İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 43.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd. *Bedâi u's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*. 7 Cilt. Kahire/Mısır: Dar'ül Kütübil İlmîyye, 1. Basım, 1328.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed. *Âsârü'l-bilâd ve ahlâbü'l-ibâd*. Beyrut: Dar Sâder, 1960.
- Kılıç, Ünal. "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/8 (2024), 75-91.
- Köse, Feyza Betül. *Kâhin*. İstanbul: Endülüs, 2018.
- Köse, Feyza Betül. "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 238-249.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*. 9 Cilt. Kuveyt: Dar Asfâr, 1. Basım, 2022.
- Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi*. 25 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risale, 2006.
- Küçük, Abdurrahman vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015).
- Linderski, J. "Lustration", *Oxford Classical Dictionary* (Oxford University Press, 2016).
- Mâğlus, Sami b. Abdullah. *Siyer Atlası*. çev. Abdullah Karakaş. İstanbul: Siyer Yayınları, 2010.
- Makdisî, Diyâu'd-Dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid. *es-Sünen ve'l-Ahkâm' anil-Mustafâ Aleyhi Efdali's-Salâti ves-Selâm*. 6 Cilt. Dar'ul Mâcid Asîrî, 1. Basım, 2004.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takîyyüddîn Ahmed b. Ali. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'î (enbâ'i) ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*. ed.

- Muhammed Abdülhamid el-Numaisi. 15 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. ed. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Ma'vûz. 19 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- Menderes Gürkan. "Vakfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Hasen. *el-Ezmine ve'l-emkine*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dar'ül Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- Muhammed Hamdi Yazır, Elmalılı. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut/Lübnan: Müessesetü-t-Târîhu'l Arabiyye, 2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, Câmî'u's sâhîh, Dârusselâm, Beyrut, 1994.
- Moberg, Andreas. "Nasî". *The Encyclopaedia of Islam*. 7/1113. Leiden/New York: Brill, 1993.
- Moberg, Andreas. "Nesî". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 9/416. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978.
- Moberg, Andreas. "Sa'y". *The Encyclopaedia of Islam*. 9/946. Leiden/New York: Brill, 1993.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb, es-Sünen, Dârusselâm, Beyrut, 1994.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Müstedrek*. ed. Eşref bin Muhammed Necip el-Mısrî. 11 Cilt. Suriye: Darü'l-Minhâc, 1. Basım, 2018.

- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübü'l, Vesâikül Kavmiyye, 1. Basım, 1423.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. ed. Ahmet Selim Okuyan. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2015.
- Oral, Rıfat. *Peygamberimizle 27 Gün*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Orhan, Fidan. *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarında Veda Hutbeleri İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.
- Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Öğüt, Salim. "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Öğüt, Salim. "Ten'im". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Özkan, Halit *Veda Haccı*. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı, 1. Basım, 2024.
- Pierre, Lory. "Wukûf". *The Encyclopaedia of Islam*. C. 11. Leiden/New York: Brill, 2002.
- Papaioannou Christina-Georgios, "The role and significance of dance in the Dionysian Mysteries", *Studies in Physical Culture and Tourism* 19/2 (2012)
- Polatoğlu, Enver. "Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (2022), 120-146.

- Preston, Charles. "Easter, Fixed". *The Encyclopedia Britannica*. 1/1174. London/New York: The Encyclopedia Britannica, 1926.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhü'l-ğayb*. Beyrut: Dâr'ü İhyâi't-Terâsi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1420.
- Sambur, Bilal, "Yedi Askı Şiirleri (Muallakalar)/Kitap İncelemesi", *Istanbul Journal of Arabic Studies* 3/2 (2020)
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. Der Saâdet, 1317.
- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh. *Vefâü'l-Vefâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dar'ül Kütübîl İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed. *Kitâbu'l-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dar'ül Marife, 1994.
- Setyani, T. "Heritage of hindu-buddhist thought: pradaksina and prasavya perspective in tantu panggelasan text". *2nd Workshop on Language, Literature and Society for Education*. European Alliance for Innovation (EAI), 2018.
- Shahîd, İrfan "Ukâz". *The Encyclopaedia of Islam*. 10/1024. Leiden/Netherlands: Brill, 2000.
- Sudhi, Padma. "An Encyclopaedic Study on Circumambulation". *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 65/1/4 (1984), 205-226.
- Suhârî, Ebü'l-Münzir Seleme b. Müslim Avtebi. *Kitâbü'l-İbâne fî-Lugatil-Arabiyye*. 4 Cilt. Maskat: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekafe, 1. Basım, 1999.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî. *Kitâbu't-Tevşîh Şerhu Câmiu's-Sahîh*. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1998.

- Süheyli, Abdullah b. Ahmed. *er-Ravdu'l-ünüf fî şerhi Sireti'n-Nebeviyye*. 7 Cilt. Beyrut: Mektebetü İbn Teymiyye, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 2 Cilt. Beyrut: Dar'el Fikr, 2. Basım, 1983.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. *el-Hücce*. 4 Cilt. Beyrut: A'lam Al-Kutub, 3. Basım, 1403.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *el-İknâ fî hâli elfâzi Ebû Şücâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dar'el Fikr, 1940.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâr'u-Terbiye ve Tûrâs, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 1 Cilt. Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 2. Basım, 2009.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr'ul-Murtazâ, 2006).
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*. 5 Cilt. Beyrut/Lübnan: A'lam Al-Kutub, 1. Basım, 1994.
- Takhar, Opinderjit Kaur. "Issues of Identity among the Valmiki and Ravidasis in Britain: egalitarian hermeneutics from the Guru Granth Sahib", 2008.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Sevre, *Câmi'u's sâhîh*, Dârusselâm, Beyrut, 1994.
- Uslu, Recep. "Hums". C. 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzî*. ed. Marsden Jones. 3 Cilt. London: Oxford University Press, 1966.
- Van Arendonk, Cornelis. "Hums". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 5/407. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978.

- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dar Sâder, 1995.
- Yıldız, Musa, "Yedi Askı- Arap Edebiyatının Harikaları", *Ekev Akademi Dergisi* 21 (2004)
- Zebîdî, Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed, *Tecrîdü's-Sarîh*. ed. Hasan Abdulmunim Şelabi. 1 Cilt. Suriye: Müessesetü'r Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2009.
- Zebîdî, Muhammed el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Dâr'ül Hidâye, Dâr'ül İhyâi't-Terâs, 1. Basım, 2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. 5 Cilt. Beyrut: A'lâm Al-Kutub, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. 52 Cilt. Beyrut: Dar'ül Kütübü'l Arabiyye, 2. Basım, 1993.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî, *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*. ed. Ahmed Abdüttevâb. 1 Cilt. Kahire: Dar'ul Fadîle, 1. Basım, 1999.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-tevîl*. ed. Ebûl Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. Beyrut/Lübnan: Dar'ül Marife, 2009.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *İ'lâm*. ed. Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâġi. Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuuni'l-İslamiyye, 4. Basım, 1996.
- Watt, William Montgomery. "Hums". *The Encyclopaedia of Islam*. 3/1304. Leiden/Netherlands: New Edition, 1986.

Wensinck, Arent Jan. “Emîrülhacc”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 4/847. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1978.

Kur'an-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

<https://www.metric-conversions.org/tr/uzunluk/kilometre-mil.htm>.